

Visit

Dwarkadheeshvastu.com

For

FREE Vastu Consultancy, Music, Epics, Devotional Videos
Educational Books, Educational Videos, Wallpapers

All Music is also available in CD format. CD Cover can also be print with your Firm Name

We also provide this whole Music and Data in PENDRIVE and EXTERNAL HARD DISK.

Contact : Ankit Mishra (+91-8010381364, dwarkadheeshvastu@gmail.com)

SHIKHARNATH THARGOTRAPRAWARAVALI (Nepali)

विषय सूची

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
मंगलचरण	१	किरातीको क्रियाकर्म	५७
थरको श्लोक	१	किराती राईको सवाई	५९
थरको सवाई	५	संगोत्र विवाहे प्रयाश्चित्तृत्यर्थ	
थरको भेद	१०	सार	६९
थरको किसिम र गोत्र	११	वशिष्ठ विचार	६९
काश्यपगोत्र संगोत्री	१२	मातृगोत्र निर्णय	७२
वत्सगोत्रका संगोत्री र प्रवर	१३-१४	कन्यादान अधिकारी	७३
कौडिन्यगोत्रका संगोत्री र प्रवर	१४	यमस्मृति	७६
भारद्वाज गोत्रको संगोत्र र प्रवर	१४-१५	व्यासस्मृति	७७
कौशिक आत्रेय वशिष्ठ धृतराष्ट्रकौशिक		धनन्त गर्ग	८०
भोद्वान्य उपमन्युगोत्रका र संगोत्री		देखिन २० सम्प विवाह निर्णय	८०
हस्त प्रवर हस्त	१५	विवाहमा सपिण्डी र	
संगोत्री र प्रवर १५ देखिन	१९	संगोत्री विचार	८०
थरको उत्पत्ति	२०	रजस्वला निर्णय	८३
पूर्वियाको प्रादुर्भाव	२३	कन्यादान फल	८५
पूर्वियाको चालचलन	२४	गण्डप निर्णय	८६
कुमाई को प्रादुर्भाव	२८	गोडघुवा	८६
गोत्रप्रवरावली	३३	माइत बस्ने निर्णय	८९
जैसीको प्रादुर्भाव	३४	दर निर्णय	
हमालको प्रादुर्भाव	३६	अर्कविवाह	
भाटको प्रादुर्भाव	३७	पादुकाधारण निर्णय	
नगरकोटीको प्रादुर्भाव	३७	काशीमाहात्म्य	
आले-थापा-राना-मगरका थर	३८	कलि प्रापश्चित	
मगरको सवाई	४०	गंगामाहात्म्य	
मगरको प्रादुर्भाव	४३	कलिमा ६ सेवन	
मगरको श्लोक	४४	कलि लक्षण	
गुरुङ्गको प्रादुर्भाव	४५	यज्ञोपवीत निर्णय	९०
किराती राईको प्रादुर्भाव	५१		
किराती को विहावरीको			
चाल-चलन	५३		

थरगोत्रप्रवरावली

मंगलाचरण

सिद्धी हुन् जस्कि नारी स्वरूप सगुणकी भूँडि जस्को छ भारी ।
अङ्कशे पाश शोभा दुइतिर करमा उन्दुरूको सवारी ॥
माला छन् वीषधारी जउन प्रभुजिको दण्डवत् शीर भारी ।
ध्वेनैका मेल टारी लगिदि भवजहाज्वाट यो सिन्धु तारी ॥

थरका श्लोक

पूर्वीया र कुमाइँ बाहुनहरू जैसी अनी क्षत्रिको ।
शाखा स्रत्र र गोत्र निर्णय सबै मन्छु म शाखादि जो ॥
थरको भेद गुरुङ्गको मगरको राई निवारको पनि ।
हो हेरनुहोस हे सुजन हो ! जान्ने कुरा हो भनी ॥१॥

क्याल कुमेडि कार्कि कुकुन्याल कुहुरकाटे अनी ।

गानि कडालिया कँडरिया काफ्ले कुटौला पनी ॥

लाल करखेति केशरि कँवर कादाल् कट्टवाल कँडेल ।

लखेती अनि कालिकोठि कमली काभ्रे कवारी कटेल ॥२॥

लोत्साखी खनियाँ खरेल खकुन्याल् खँड्का खँदाल् खप्तरी ।

गर्तौला गजुन्याल गौलि खतिवाडा गैरिपीप्री गरी ॥

गूरागाईं गिदेल गौनपुरि भो गेवालि गोरान् अनी ।
 गोतामे अनि गौरिकोटि गुईंगेल् गूवालि भूती पनी ॥३॥
 घोडासैनि र घीमिरे र विचुवा फेरी घटौला त यो ।
 छालातानि र छानि छत्कुलि अनी छत्कानि छोटेल् भयो ॥
 धौलागाईं र चालिसे र चिल्वाल् चन्दीलगाईं त भो ।
 चापागाईं र चन्दने चमरिया चम्याल चूडाल भो ॥४॥
 चूवागाईं र चीलिमालि चउसाल् चौलानहेरु भयो ।
 चौगोडे र चिखाडि चन्दन र चिल्खाडा र चोरेल् यो ॥
 जींखाडा जनखाडि जोसि जीसिना जंघारखेती अनी ।
 जेकोटी जलहारि भो जनिचला जुम्ली जुरेली पनि ॥५॥
 जल्कोटी जलनी भयो ज्यमकटेल् फेर जम्बुकोटा भयो ।
 दूगाण्डेल् ठडराइ फेरि दुनिखाने आदि जान्नु त यो ॥
 दुम्रापानि डुडेल फेरि डुमेगाईं डुमेगाडी त भो ।
 डल्लाफोरि र डण्डकेल् छियउला डोजेल डावीबि भो ॥६॥
 ढोडारी र ढकाल फेरि ढुँढिकुयाल् ढुंगेल् ढुङ्गाना ढिना ।
 तेवारी र त्रिताल् त्रिपाठि र तिमल्सेना अनी तिमिसिना ॥
 थाप्यैलो थलहारि भो थपलिया थापा थलाल् कर्कने ।
 देवीपङ्क्ति दनै दराल दुरमल् दोहोरिया दर्शने ॥७॥
 दिलखाडा र दवाडि दैनि तिलगेटा दासकोटा दयाल् ।
 दाही देवकुटा दुवाडि र दमाल् दाहाफिटी दैडिवाल् ॥
 धौलागाईं धकाउला धमलि भो धूमीविलासे अनि ।
 धौताल् भो अनि धर्मकोटि धिनुवा ध्यानी धज्वारी पनि ॥८॥

नीमीदालि निमालि फेरि निधुरेल निस्वाल् निरौला त थो ।
न्यौपान्या न्युहुनेल नन्दमुखि भो नाताल् नहकीं भयो ॥
फुल्लेलपाति र फेकुरेल फडियाकाफल र फूयेल भो ।
युवाली अनि लोफले र फुसरा-फारा यमत्-काटि भो ॥९॥
पाँडे पन्त पराजुली परउला पण्डित पदेरु अनी ।
प्याकू-न्याल र पन्थि पन्थ र पडेल् पाठक पडाई पनी ॥
पूडासैन र पारिजाड कहुँला पोखेल पौडेल् अनी ।
पीडाउत् परसाई पैनलि पियू ठाना पडेनी पनी ॥१०॥
वानीयाँ वखरेल विष्ट विमली फेरी वसौला बराल ।
वाराकोटि र वस्तकोटि वुरलाकोटी बगाले बडाल ॥
वाँस्तोला विलुवाल् विडारि वाउडे वोकेहुँगा वारुले ।
वोहोरा बजगाई फेरि वसिया वत्याल बाल्गोकुले ॥११॥
वाँस्कोटा वलिया बरालि बसरी वाउन्नपूरी अनी ।
वूढाथोकिं बरासिनी र बजरा वाग्ले र वत्ती पनी ॥
भट्कोला भटराई भट्ट भूरतेल् भूपाल भीखेडि भो ।
भेकुरेल भँडारि भो भुडिफुका भूसाल् भुरुङ्गे त भो ॥१२॥
मीनाकोटि र मेहकोटि मरिची माडी महीमार भो ।
महँडा महतारि फेरि मुहुला मामाथ्वकेहेरु भो ॥
मज्खाडा मजगाई माझि मुरिभुसू मैतालि मैतानि भो ।
मिल्काघोति महत् मटेल् मिलकाटोपी मतामैनि भो ॥१३॥
रूपौला रजनी रजेल र रिसाल् रीजाल गीमाल् अनी ।
रुपावेति र रानिटहि र रुवाल् रित्तानुने रुक्नी ॥

रोकाहा रसीटा र राउत रितातोला रुवाली अरू ।
 रेंडा रेमि र लाँकुन्याल र अनी लाजमार् रगिखाइहरू ॥१४॥
 लोटौला लुईटेल लोहनि र लंसाल् लामिछाने भयो ।
 गौगौरा पटखोल पाखि पचगा दीर्घायु नातालिया ॥
 साष्कोटा सिमदेल सावरि मुकुल् सत्याल् सुवेदी अरू ।
 शीवाकोटि सयारि सहरि सिमी सोती सिलुवाल्हरू ॥१५॥
 सिखाडा सिलिया सिडाइ सुनुवार् सञ्जाल सिलामे अनी ।
 सिद्धाकोटि सिमल्लुवार सिरिषे फेर सालखुडे पनी ॥
 शेतागाईँ सितेल भो शिरकटा सेरा सिगौजे यि भो ।
 सल्लाकोटि र स्रन्त्वला अनि शिताखाँडा सिजापत्ति भो ॥१६॥
 होमेगाईँ र हाइफोरि हटकोटा हस्तिकोटा यहाँ ।
 हंली औ हलुआइ फेरि हडुवाल् हर्दी हरीया जहाँ ॥
 अरूदे अधिकारि आफलदरी आफालटोपी अनी ।
 अज्याले र अचार्ज झोलि अलिनाभट्टै उपाध्या पनी ॥१७॥
 जम्मा छन् थर गिन्ति चार सयमा ज्यादा छ केही यहाँ ।
 पूर्वोया र कुमाँको थर सबै सम्मन्छु केही यहाँ ॥
 फेरी ब्राह्मण क्षत्रिका मगरका गुरुङ राईजिका ।
 निवार्का थरको सवाइहरू जो भन्छु म विल्कूलका ॥१८॥

थरको सवाई

सुन सुन पाँच हो ! म केही भन्छु ।
 ब्राह्मणका थरको सवाई कहन्छु ॥१॥
 पूर्वोद्या र कुमाई तत्रियको थर ।
 गोरखालिहरूले यति कण्ठ गर ॥२॥
 थरका कुरामा आफै अघि सर्दा ।
 जानि सुनि आफुले तलासी गर्दा ॥३॥
 जति जति पाइयो उति सबै मैले ।
 तरजुमा गरि दिएँ हेरिलिन् ऐले ॥४॥
 साहा राणा कवर पाँडे सत्याल ।
 अज्याल भट्टराई अधिकारी खँदाल ॥५॥
 अचार्न सुवेदी बेसराज ठुङ्गेल ।
 फडिया - काफल बखरेल फूँयल ॥६॥
 फेकुरेल भेकुरेल कुइँकेल धीताल ।
 गजुरेल खकुन्याल कुकुरेल त्रिताल ॥७॥
 जेमकटेल दण्डकेल ठकाल पँदेल ।
 लाँकुरेल लुइँटेल माझी मटेल ॥८॥
 आशाखेति कवखेति रुपाखेति सिग्दाल ।
 कालाखेति सुनाखेति मिल्काधोती पाँडेल ॥९॥
 भीमखेती जमरखेति करखेति विष्ट ।
 फुलबेल पाति उमेती अलिना - भट्ट ॥१०॥

सापकोटा जौकोटा हस्तिकोटा ध्यानी ।
 बाँसकोटा दासकोटा दिलकोटा छानी ॥११॥
 द्यौकोटा शिरफडा मरहडा रीमाल ।
 जम्बुकोटा हटकोटा रसेटा रीमाल ॥१२॥
 भतौला उपतौला सुनतौला रीसाल ।
 रितातौला सितौला कुथौला रुचाल ॥१३॥
 हाड़फोरि ऊढौला बानियाँ पोखरेल ।
 गलोसेरि बसेल पनेरु डौटेर ॥१४॥
 दाहाफिटि हँसौला चालिसे सीटेर ।
 ओडारखनि बसौला नेपाल खरेल ॥१५॥
 दाहिबा चुनौला गुनि ऋषिवन्त ।
 छिमौला नुरुला लटौला पन्त ॥१६॥
 अडकुशे तुनौला परौला प्याकुन्याल ।
 रूपौला दम्कौला सुगरेला छोट्याल ॥१७॥
 निरौला भण्डारी कहालि मरौला ।
 गलापासो मुण्ड्याई मृत्युस्वर्गजाउला ॥१८॥
 जनिचला नाताल, त्रिपाठी, काफले ।
 बाँस्तोला बतौला, धमौला पाखले ॥१९॥
 होमेगाई चौलागाई चौबगाई संजाल ।
 चापागाई बजगाई आपागाई लंसाल ॥२०॥
 सेरागाई मजगाई गुरागाई दाहाल ।
 सेतागाई कालागाई दुमेगा भूपाल ॥२१॥

घौलागाई चन्दिगाई परसाई गीदेल ।
 दैनिवाल चिलुवाल नन्दलाल चौरेल ॥२२॥
 हुडारी लौडारी गुरिधुरी कटेल ।
 आइतवारी मइतारी सवारी रजेल ॥२३॥
 गउनपुरी थलहारी बिठारी मोरी ।
 जलहारी महन्तरी वाउब-पूरी ॥२४॥
 सप्तरी कवारी सयारी महुवाल ।
 केशरी बखरी धड्यारी हट्टवाल ॥२५॥
 घोडासैनी पुडासैनीपोरासैनी पैन्ली ।
 कुवाथानी बरासिनी मैदानी कम्ली ॥२६॥
 लोहनी जलनी रजनी गुईगेल ।
 रुन्गानी बजारा ठाडाराई इडेल ॥२७॥
 पराजुली बिलिमाली गैईरीपिपली ।
 निमिदाली निमादी बराली थुवाली ॥२८॥
 मेवाली जुरेली खसरि बस्नेत् ।
 मनाली रोमाली विमली महत् ॥२९॥
 दल्लाकोटि सध्नाकोटि बस्ताकोटि चोलान् ।
 धर्मकोटि जलकोटि गौरिकोटि मोरान् ॥३०॥
 सिवाकोटि मिनाकोटि बुर्लकोटि मौली ।
 कुंसाकोटि बराकोटि सिद्धकोटि जुम्ली ॥३१॥
 कालिकोटि मेइकोटि दीर्घायु डांगी ।
 बोकेढुंगा सिमलमुवा बहकीमांगी ॥३२॥

रङ्गिखाड़ा सिंखाड़ा दंखाड़ा गौड़ा ।
 दिलखाड़ा मजखाड़ा जिंखाड़ा मौड़ा ॥३३॥
 लचखाड़ा खतिवड़ा सीताखण्डा भुत्थाल ।
 चिल्लाखाड़ा डुप्रीखाने रिक्तानुने निस्वाल ॥३४॥
 पारिजाइ कहुला कोईराला भाजी ।
 मिल्काटोपी रेम्मी छालातानि माझी ॥३५॥
 भुँडिफूका पाठक थापथैलो थापा ।
 थपलिया लामिछाने प्रत्यछाने झाँपा ॥३६॥
 तिघलसेना तिमीना डुगाना जानी ।
 दूवाडी र दवाडी गवाढी कैनी ॥३७॥
 कधरखेडि भिमखेडि कुमेडी बरत्थाल ।
 जनखाडी गौदाखाडि बाम्ने बर्ष्याल ॥३८॥
 नातालिया दोहरिया बलिया गूनी ।
 कडरिया सिलिया फणिला चूनी ॥३९॥
 चम्करिया चमरिया दरिया दमाल ।
 आरुले धिमिरे बारुले दराल ॥४०॥
 चौगोडे भुत्तुण्डे भुरुण्डे निधुरेल ।
 न्यौपाने चन्दने कमली दिङ्गुरेल ॥४१॥
 भकुण्डे र भन्दने बालगोकुले ।
 दर्शने भवने सिरीषे सिरीले ॥४२॥
 बिचुवा बुढाथोकि मोतामे दुर्बल ।
 सस्तै - पाखी पश्चिमे खाजल ॥४३॥

कुकुकाटे रोकहा बोहोरा हमली ।
 वासतिखान् चिखासि तरतर धमली ॥४४॥
 गहुँगोरा कार्का सुनुवार रैला ।
 आगल्दरो सावरी सीमी पाग ॥४५॥
 रानीपंखी देवीपंखि कटालिया कणेल ।
 अनि धुयिविलासे हर्दिवाला बसेल ॥४६॥
 हलुआई पलौई सिंढाई पिंढाउत् ।
 छलकानि मैनाली दैरि राउत् ॥४७॥
 चरिकण्ठे दीर्घायू मौड़ाहा बराल ।
 नन्दमुखि महिमार देलकाडी बडाल ॥४८॥
 मुरिभुस खडका तेवारी जीसी ।
 गौलिया बगाले चम्याल सोती ॥४९॥
 हुम्रापानी खालसाखी उपाध्ये बस्ती ।
 छत्कुलि यमलगाटे ओलीभिरा हस्ती ॥५०॥
 फुस्राफारा पटखोला अकौलिया चूदाल ।
 भटकौला विनुवा खनिया भूसाल ॥५१॥
 चौसाल दनै थलाल राउल ।
 घटौला पन्त पन्थी स्रकुल ॥५२॥
 सालखुट्टे पसोई भटभरी सेग ।
 पञ्चगाम समुदासे सिलामे फेरा ॥५३॥
 बाउन्ने मरिची बसिया बिल्लुवाल ।
 दाबिली बाजाधुख पण्डित सिलवाल ॥५४॥

सिरिबे अगस्ती जिसिनो कण्ठ ।
 सिद्धउठि लाजामार पिउठाना हट्ट ॥५५॥
 बाहुनको बर्ती थर काहिं पाइएन ।
 चत्रि देखिन्छन् तर यहाँ लेखिएन ॥५६॥
 चार सय पूरा थर कहियो ।
 सानु सानु थरको ग्रन्थ गरियो ॥५७॥

थरका भेद

अकोलिया	ओलीमिरा	करसेती	कालसेती
अगस्ति	उठौला	कर्कने	कालागाई
अर्चाज	उत्तरसाडा	कवर	कालीकोटी
अधिकारी	उपरतोला	कवरसेडी	कुईकेल
अर्जेल	उपाध्या	कवारी	कुकुरेल
अलिनाभट्ट	उमेती	कहारी	कुकुरकाटे
अंकुश	अपिबन्त	कहुला	कुटौला
आइतचारी	औडारखनी	कँडरिया	कुथौला
आगल्वरो	ओली	कँडेल	कुमेडी
आपागाउँ	ओस्ती	काँवर	कुवाथानी
आफ्नकलोपी	कटुवाल	काँवरसेती	केशरी
आफ्नकहुरी	कटेल	कादाल	कैनी
आख्ये	कडारिया	काफ्ले	कोइराला
आख्ये	कण्ड	काभ्रे	सकुरेल
आशसेती	कमली	काफी	सकुन्वा

खनिया	गोदार	चुडाल	जिमखाडा
खतिवडा	गोरान	चुनौला	जिसी
खत्तरी	गोदागाडी	चुवागाई	जिसीना
खप्यरी	गोनपुरी	चुनी	जुम्मी
खरखेती	गौराकोटी	चौलान	जुरेली
खरेल	गौलिया	चौरेल	जोकोटी
खँडका	गोली	चौगोडे	जीशी
खँदाल	घटौला	चौलागाई	जोकोटा
खाडा	घिचुआ	चौलान	हाँपा
खोलसाखो	घिमिरे	चौवगाई	झुण्ड्याई
गजुरेल	घोडासैनी	चौसाल	ढडराई
गर्तौला	चन्दन	छतकामी	ढुगाण्डेल
गलापाखो	चन्दने	छतकुली	ढुनिखाने
गलासेरी	चन्दीगाई	छलकानी	ढाडाराई
गधाढो	चन्दीलगाई	छानो	डण्डकेल
गहुँगोरा	चमकरिया	छालातानी	डझाकोटी
गाँडा	चमरिया	छिमौला	डाटेल
गिदेल	चम्याल	छोटेल	डाखिबी
गुईगेल	चरिकण्डे	अनखाडी	डाँगी
गुती	चापागाई	अनिचला	डुगाना
गुनी	चालीसे	अमरकटेल	ढुडेल'
गुरागाई	चिखासी	अमरखेती	हुमेगाई
गुरीमुरी	चिरवाडी	अम्बूकोटी	हुमेगाडी
गुधाली	चिरुवाल	अलकोटी	हुम्राकोटी
बेघाली	चिलरयाडा	अलनी	हुम्रापानी
गैरीपीपली	बिलीमाली	अलहारी	हुम्मीखाने
गोताने	बिलुवाल	अँधारखेती	खोजेल
गोतामे	बिम्बाखाडा	आनी	ढकाल

ढुलाकोटी	दराल	धर्मकोटी	धण्डित
ढिकुरेल	दरिया	धिनुवा	पनेरु
ढिना	दर्शने	धीताल	पन्वंगाम
ढुंगाना	दवाडी	धुपिविलासे	पन्त
ढुंगेल	दाविली	धूमीविलासे	पन्थ
ढुँटिकुवा	दासकोटा	धौलागाई	पन्थी
ढोडा रो	दाहाल	ध्यानी	परसाई
तरतर	दाही	नताला	पराजुलो
तिघलसेना	दादाकिटी	नन्दगुखी	परौला
तिमलसिना	दाढीमा	नन्दलाल	पश्चिम
तिमसिना	दिलकोटा	नहरका	पसोई
तिमिना	दिलसाडा	नाताल	पाखी
तिलकोटा	दीर्घायु	नातालिया	पाठक
तिघारी	दुमेगा	निधुरेल	पारा
तुनौला	दुर्वल	निमदी	पारिजाई
त्रिताल	दुवाडी	निमाली	पाँडे
त्रिपाठा	देलकाडी	निमिदाली	पिडाउत
थपलिया	देवकोटा	निरौला	पियू
थलहारी	देवीपंखी	निसवाल	पुडासैनी
थलाल	दैडांचाल	निहुनेल	पैनली
थापथैलो	दैनी	नुरुला	पोखरेल
थापा	दैनीवाल	नेपाल	पौडेल
दण्डकेल	दैरी	न्यापाने	प्याकुरेल
दने	दोहरिया	पगेनी	प्यूठाना
दमकौला	धकौला	पसगा	प्रत्यछाने
दमखाडा	धडेरी	पछाई	फडियाकाफल
दमाल	धमली	पटखोल	फणिला
दयाल	धमौला	पडेल	फारा

फुथेल	बाउँडे	भयने	महतारी
फुस्ना	बाग्ले	भँडारी	महन्तरी
फुस्नाफारा	बाडतिखान	भाजी	महीमार
फूलवेलपाती	बाजामुख	भिनाकोटी	भाझी
फेकुरेल	बानिया	भीखेडी	भाडी
यखरी	वारुले	भीमखेडी	भामाथके
यखरेल	बातगोकुले	भीमखेती	भाँडा
यगाले	बाँस्कोटा	भीराहस्ती	मिल्काटोपी
यजगाई	बाँस्तोला	भुडिफुका	मिल्काधोती
यजारा	बिजुवा	भुण्डाई	मीनाकोटी
यजी	बिजुवाल	भुकण्डे	मुडुला
यजाल	बिडारी	भुरतेल	मुरीभूस
यराकोटी	बिडारी	भुखण्डे	मृत्युस्वर्गजाउला
यरात	बिमली	भुसुण्डे	मेहकोटी
यराळी	बिस्ट	भूपाल	मैताली
यरासिनी	बुरलाकोटी	भूसाल	मैदानी
यतौला	बूढाथोकी	भेकुरेल	मैनानी
यत्याल	चेसराज	भतगाडा	मैनाली
यस्याल	बोकटी	भजगाई	भोरासानी
यलिया	बोकेहुंगा	भटमरी	भोरी
यसिया	बोहोरा	भटेल	भौढाहा
यसेल	बौडाहा	भतासैनी	यमलगाटे
यसौला	भकुण्डे	भनाली	याखले
यस्ताकोटी	भटकौला	भरहट्टा	युवाली
यस्नेत	भटराई	भरासिनी	रगिखाई
यहकीमाँगी	भटुवाल	भरिची	रजनी
याउजपुरी	भट्ट	भरौला	रजेल
याउन्ने	भन्दने	भइत	रसीटा

रंगोखाडा	लकाई	सिटेल	सेढाई
राउत	सटौला	सिताबाँडी	सेतागाई
राउल	लम्साल	सितौला	सेरा
राणा	लाकुरेल	सिद्धउठी	सेरागाई
रानीटंखी	लाजमार	सिद्धाकोटी	सोणारी
रानीपंखी	लामिछाने	सिमखाडा	सोती
राबल	लुईटेल	सिमलमुवार	संजाल
रिक्तानुने	लोहनी	सिमी	हटकोटा
रितातोला	लौडारी	सिरफटा	हटुवाल
रिसाल	सत्याल	सिरफटा	हट्ट
रीजाल	सहरी	सिरीषे	हमली
रीमाल	समुदासे	सिरौजे	हलुवाई
रुवाल	सयारी	सिरौले	हरिया
रुनुगनी	सन्नाकोटी	सिलवाल	हर्दी
रुवाली	सवारी	सिलामे	हर्दीवाला
रुननो	सस्तैपाखी	सिलिया	हस्तिकोटा
रुपाखेती	सापकोटा	सिवाकोटी	हस्ती
रूपौला	सालखुट्टे	सुकुल	हँसौला
रेग्मी	सावरी	सुगरेल	हाडाफोरी
रैछा	साहा	मुनाखेती	हुडारी
रैला	साही	मुनुवार	होमेगाई
रोकाहा	सिन्देल	मुन्तोला	बघाली
रोग्गली	सिजापति	खवेदी	

थरको	किसिम (प्रकार)	गोत्र
अधिकारी—	१ मँडारे	काश्यप
	२ खिलचिने	काश्यप
	३ कौवाली	काश्यप
	४ थामी	भारद्वाज
	५ ठाढ़ाराई	अत्रि
अर्जेल—	१ बिहारे	आत्रेय
	२ बगाले	आत्रेय
जोशी—	१ झिजार	गर्ग
	२ लटौला	भारद्वाज
	३ सिलाई	आङ्गिरस
खदाल—	१ खोरिया	घृतकौशिक
	२ गौहा	घृतकौशिक
पाँडे—	१ सिमलदिया	काश्यप
	२ कुलेटा	भारद्वाज
	३ बड़खोरा	काश्यप
पोखेल—	१ पानी	आत्रेय
	२ दूध	भारद्वाज
पीडेल—	१ काला	आत्रेय
	२ गोरा	११
मँडारी—	१ निरौला (सुन्ताखाने)	भारद्वाज

	२ रघुवंशी	कौशिक
	३ सिजापति (थानसिडे)	वशिष्ठ
सुवेदी-	१ नयाँघरे (दहचोके)	भारद्वाज
	२ लामूपाखे (केवलपुरे)	भारद्वाज
भट्ट-	१ अलिना	विश्वामित्र
	२ दुवाडी	विश्वामित्र
	३ दूवाल	उपमन्यु
	४ निरवंशी	विरवामित्र
	५ रयाल	विश्वामित्र
	६ राई	विश्वामित्र
	७ लामिछाने	गर्ग
काकी-	१ खुलाल	मौद्गल्य
	२ झुला	मौद्गल्य
	३ लामा	मौद्गल्य
	४ सुतार	वृत्तकौशिक
खड्का-	१ कमलकोटे	कौडिन्य
	२ खड्का	भारद्वाज
	३ खपतरी	वौशिक
	४ पालपाली	गर्ग
	५ लकाई	भारद्वाज
भापा-	१ कालिकोटे	मौद्गल्य
	२ खुलाल	आत्रेय

	३ गाम्भे	कौडिन्य
	४ गोदार	काश्यप
	५ पुवार	आत्रेय
	६ बगाले	"
	७ लामिछाने	गर्ग
	८ सुथल	वशिष्ठ
वरुनेत—	१ खपतरी	कौशिक
	२ खुलाल	धनञ्जय
	३ सेरपाली	भारद्वाज
बृद्धाधोकी—	१ खपतरी	कौशिक
	२ खुलाल	धनञ्जय
	३ सोडारी	काश्यप
माझी—	१ माझी	कौशिक
	२ रायमाझी	काश्यप
विष्ट—	१ कमलकोटे	कृष्णाञ्जलि
	२ खपतरी	कौशिक
	३ पुवार	कपिल
	४ सिजापति	भारद्वाज
	अन्ध केही थर	गोत्र
	काफले	शाण्डिल्य
	हुंगाना	कौशिक
	हुंगेल	अगस्ति

थरगोत्रप्रचराधली

त्रिपाठी (सामवेदी)

गौतम

पन्थी, बजाई

माण्डव्य

मरहट्टा

पाराशर

मुडभरी

वशिष्ठ

रेग्मी

कौशिक

झवाली

माण्डव्य

महतमा कसैको शाण्डिल्य र कसैको कृष्णाञ्जलि गोत्र हुन्छ ।

दुवैमा हुने केही थर—पूर्विया र कुमाई

चम्याल

बराल

छतकुली

भट्ट

पदेरु

रेग्मी

पन्थ

कुमाई काँचा र पाका दुइथरि हुन्छन् । यी दुइको बिहाबारी, भात-भान्सा मिल्दैन ।

ठकुरी

१ खान

४ मल्ल

७ शाहा

२ चन

५ राया

८ शाही

३ ज्यू

६ शाह

९ सिंह

शाही—१ मेधासी र २ कसकेली

यिनमा अत्रि र आत्रेय दुवै गोत्र हुन्छ । मुख्यतः यिनको चात्र्यप गोत्र हो ।

हमाल—१ कालीकोटे, २ गोरे

सगौत्री र प्रवर

अगस्ति गोत्र—दुंगेल ।

प्रवर—अगस्तिः, जैमिनिः, दधीचिश्चेति त्रिप्रवरः ।

अत्रिका सगौत्री

चापागाई र बस्ति मिश्र खतिवाडा मल्ल ओझा अनी ।

ठाराराइ अधिकारीको र अनि गोतामेहरूको पनी ॥

अत्रीगोत्र यि आठको प्रवर तिन् शाखा उही यीनको ।

गिन्मा हुन्छ बिहेवारी बुझनु भो अत्री र आत्रेयको ॥

प्रवर—अत्रिः अर्चनानसः श्यावाश्वश्चेति त्रिप्रवरः ।

अत्रिका छोरा आत्रेय मन्त्रे अर्थ भएमा अत्रि र आत्रेयको
बिहेवारी हुँदैन । ती भर्का अत्रि हुन् भनेका पक्षमा विवाह गर्नहुन्छ ।

आत्रेयका सगौत्री

दूवाडी र दुलाल पौडेल र थापा कालिकोटे अनी ।

थापा फेरि पुवार चाहिर खुलाल् थापा बगाले पनि ॥

पानीपोखरेल कालिकोटि खडका अज्याल सिक्देल् अरू ।

यी एघार सगौत्रि त्रि प्रवर हुन् आत्रेय गोत्रीहरू ॥

प्रवर—आत्रेयोऽर्चनानसः श्यावाश्वश्चेति त्रिप्रवरः ।

उपमन्युका सगौत्री

मैनाली र दुवाल भट्ट र ढकाल दैनी यि चाकौं अनी ।

गोत्रै हो उपमन्यु त्रिप्रवर हो जानी खिन् यो पनी ॥

प्रवर—उपमन्युः, कपिलः, चिरुजश्चेति त्रिप्रवरः ।

काश्यपगोत्रका सगोत्री

साहा साहि ठकूरि माझी घिमिरे गोदार थापादिको ।
 गर्तौला अधिकारी बोकटि र सोणारी बुढाथोकिको ॥
 यिन्को काश्यप गोत्र त्रि प्रवर हो पाँडे बडाल्को पनी ।
 हो कात्यायन सूत्र वेद उप ता जान्नु धनुर्वेदू भनी ॥
 माध्यन्दीनिय हो भनेर मनमा शाखा पनी गून्नू ।
 हाम्रो शुक्र यज्ञवेद शिवजी हुन् देवता बूझन् ॥
 हो दाहीन शिखा र पाद, थरको पत्ता नहुँदा अनी ।
 जान्नु काश्यप गोत्र फेरि पशुको पक्षीहरूको पनी ॥
 प्रवरः—काश्यपावतस्तारनैध्रुवश्चेति त्रिप्रवरः ।

कौडिन्यका सगोत्री

व्याकून्पाल अचार्जको र अनि साप्कोटा र सत्यालको ।
 मोरासानि पराजुली र अनि बास्कोटा र त्रीतालको ॥
 न्यौपानेहरूको लकाँयि खँडका गाम्ले र थापा अनी ।
 बाहोटा यि पंदेरु लोह बुझन् पो हुन् सगोत्री भनी ॥
 प्रवर—कौडिन्यो, वसिष्ठो, मैत्रावरुणश्चेति त्रिप्रवरः ।

कौशिकका सगोत्री

रेमी खसरी चिट सप्तिर बुढाथोकी विणारी रिमाल ।
 लाम्छानेखँडका अनी खपतिखँडका दुंगाना थिताल ॥
 त्रिवारी अनि माझि ली खपतरीवस्नेर लुईटेल अनी ।
 पूडासानि र बानियाँ र रघुवंशी जा भँडारे पनी ॥
 बस्ताकोटि सगोत्र कौशिक प्रवर तीन जमा सोहमा ।
 प्रवर—कौशिकः, अश्वमर्षणः, विश्वामित्रश्चेति त्रिप्रवरः ।
 वा-कौशिकः देवरावः ओदलश्चेति त्रिप्रवरः ।

गर्गका सगोत्री

बाँस्तोला गजुरेल, भट्ट र रिसाल जो लामिछाने अनि ।
 झुर्तेल् चाहिँ अचारजको र अनि लाँछाने त थापा पनी ॥
 रोकाहा र चुँडालको र झुर्तेल् हुन् गर्ग गोत्री यति ।
 कन्यादान सगोत्रिमा नगरन् घोर्षाप लाग्ला अति ॥
 प्रवर—गर्गः, गार्ग्यः, गौतमः, विश्वामित्रः पाराशर्यश्चेति पञ्चप्रवरः ।

घृतकौशिकका सगोत्री

सुतार्काकि बराल पण्डित खदाल नेपाल यी पाँचको ।
 घृतकौशिक यहि गोत्र हो प्रवर ता दुई छ लेखीयको ॥
 वर—घृतकौशिकः, विश्वामित्रश्चेति द्विप्रवरः ।
 पाराशर—मरहट्टा ।
 प्रवर—पाराशरः, वशिष्ठः, शाक्यश्चेति त्रिप्रवरः ।

धनञ्जयका सगोत्री

होमेगाईं रिजाल् पढेनि र बसेल् कुकूरकाटेजिको ।
 गूरागाईं खुलालवस्यत भुसाल् खुलाल् बुढाथोकिको ॥
 गौरीपोष्टि दशै धनञ्जय बुझ्नु गोत्रै धमाला पनी ।
 प्रवर—धनञ्जयः, विश्वामित्रः, मधुच्छन्दश्चेति त्रिप्रवरः ।

भारद्वाजका सगोत्री

चौलागात्रि सुवेदि पन्थि सिलुवाल सीजापती विष्ट भो ।
 वाग्ले लोहनि पन्त थामिअधिकारी दूधपोखेल भो ॥
 शीवाकोटि देवकूट निरउला चाहों भडारी अनी ।
 बोहोरा खड्का र राउल कबेल सेर्पालि बस्नेत् पनी ॥

पाँडे जो कुलटा समेत बिस छन् जोसी लटौला लिई ।
भारद्वाज सगोत्र त्रिप्रवर हो अन्यत्र थाहा दिई ॥

प्रवर—भारद्वाज, आङ्गिरसो, बार्हस्पत्यश्चेति त्रिप्रवरः ।

माण्डव्य—वज्रगाई, श्रवाली ।

प्रवर—माण्डू, माण्डूक्य, विश्वामित्रश्चेति त्रिप्रवरः ।

मौद्गल्यका सगोत्री

कैराला कुञ्जिकेल फेरि मुहुला कार्की र उपेतिको ।
साँखाडा अनि तिम्तिना बुझ तिमल्सेना र वैष्काणिको ॥
यी जो आठ सगोत्रि हुन् प्रवर तिन् मौद्गल्य हो गोत्रता ।

प्रवर—मौद्गल्यः, आङ्गिरसो, भाभ्यश्विश्चेति त्रिप्रवरः ।

वत्सका सगोत्री

राणाको लमसालको कवरको दाहाल रुपाखेतिको ।
द्यौता शंकर वत्सगोत्र प्रवरै पाँचै छ है येतिको ॥

प्रवर—वत्सः, और्वः, च्यवनः, भार्गवः, जामदग्न्यश्चेति पञ्च प्रवर

वसिष्ठका सगोत्री

सूपल राउत भड्ग्राह र सुयेल, थापा दवाडी अनी ।
थान्सीडे त भँडारिको अनि सुयल् घर्ती खरेल्को पनी ॥
चालीसेहठ आठ् सगोत्रि प्रवरै हो तीन जान्नु अनी ।

प्रवर—वसिष्ठ, इन्द्रप्रमद, आभरद्वसुश्चेति त्रिप्रवरः ।

शाण्डिल्य—काफ्लो ।

धरको उत्पत्ति

हरिद्वारदेखि पूर्व अलमोडादेखि पश्चिम बीचमा पौडी भन्ने गाउँ छ । त्यस पौडीमा बर्सा विचित्र चालले नदीमा पौडी खेल्दा देखेले 'क्यासित पौडे ल' भन्दा 'पौडे ल' धर भएको हो । त्यसै पौडी गाउँबाट केही कालमा पूर्व-नेपाल सरहदमा गुल्मी मध्ये सिकदी गाउँमा बसी परिडतसित पढ्दा पण्डितजीले सबै शास्त्र सिकाइदेउ भन्दा 'लौ' भनी सम्पूर्ण शास्त्र सिकेको हुनाले सिकदेल धर भएको हो । सिकदेलहरूमा ठूला-ठूला पण्डित भइआएको कारण पनि गुरु-भक्तिले नै हो । कोही पौडी भन्ने गाउँबाट पौडेल नेपाल सरहदको मुसिकोट जिल्लाका अरज्यै गाउँमा बसेका हुनाले अर्ज्याल धर भएका हुन् । पं० पु० सु० वीरेन्द्रकेसरी अरज्याल धोलु अरज्यालका सन्तान बगाले अरज्याल हुन् । पं० पु० उमानाथ अरज्याल मदनका सन्तान बिहारे अर्ज्याल हुन् । यी दुवैको आश्रय गोत्र हो । मुसिकोट जिल्ला मध्ये घमीर गाउँ छ, त्यहाँ बसेका हुनाले घमीरे धर भएको ह ; पछि घमिरेबाट घिमिरे भएका हुन् । जाजरकोट जिल्लामा गोताम गाउँ छ, त्यहीँ बसी आएका हुनाले गोतामे धर भएको हो । जुमला ठाँटखर्क रुईडाँडामा बसेका हुनाले रोमाल भनेका हुन् । त्यसै गाउँमा फेडाडामा बस्ने भनी फुयाँल भनेका हुन् । यी दुवैको जूठ पिण्डी लाग्छ । दुवैधराको कौशिक गोत्र हो । पाल्पानेर ऋषि गाउँमा बर्सा यक्ष गर्दा छोरा बालक हुँदा बाबालाई 'यक्षवाला' र आमालाई 'यक्षवाली' भन्दारहेछन् ; पछि यक्षवाला मरेछन्, त्यसपछि यक्षवाली पनि मर्दा यक्षको 'य'लाईभिन्न राखी छोरोलाई यक्षवाली भनी खोलिगबाट पुर्लिंग गरी भन्दा 'क्षवाली' धर भएको हो । गानशास्त्रमा धोमा ताल विन सिपालु हुँदा धाँताल भनेका हुन् । बाबाले थाहा नपाउने गरी छोरो घेन माने वीणा

वजाउन सिको रहेछ । एक दिन बावाले थाहा पाई तँलाई वदमाश नगदेर वीणा वजाउने भनी धराधर वीणा फोर्न जम्का गर्दा वीणाको शत्रु (भरि) हुँदा वीणारि धर भएको हो । भट्टरा गाउँमा बसी भट्टले झै गरी वेद पढी ठूला काम गरेका हुनाले 'राय' पदवी पाई भट्टराय भई पछि भट्टराई भएका हुन् भन्दछन् । कोही भट्टका झै गरी वेद पढी पूर्व राई गाउँमा बसेका हुनाले भट्टराई धर भएको हो । यी चार पुरेतमा एक हुन् । भट्टराईलाई वेद बहुलै आउँछ । सुण्ड-वेदी सुवेदी बढिया तरहले वेद आउने भनी सुवेदी भनेका हुन् । बुद्ध भाईमा एक भाईले लामु पाखो गरी घर बनाउँदा लामुपाखे भए । एक भाइले नयाँ चालको घर बनाउँदा नयाँ घरे भए । यी दुवैको भारद्वाज गोत्र हो । कुकुरलाई छोयो भने सचैल खान गर्नु, खाँदा खेरी देख्यो भने प्रायश्चित्त गर्नु पर्ने हुनाले सत्पात्र विद्वान् ब्राह्मणले विहान कुकुर आएका देखे लघार्दा देखेले 'कुई-कुई पारी क्यामित लघारे' भन्दा कुईछाल धर भएको हो कि भने झै लाग्छ । यसै गरी सम्पूर्ण धरको व्याख्यान गर्दा ग्रन्थ धेरै हुनजान्छ ।

पूर्विया ब्राह्मणहरूको प्रादुर्भाव

चन्द्रमा र सूर्य जुन दिशाबाट उदाउँछन् त्यही पूर्व दिशाबाट गोरखाली ब्राह्मणको पनि उदय भएको हुनाले पूर्विया ब्राह्मण भनेको हो भन्ने मतको समेत कानपुर (कन्नौज) काव्यकुञ्ज देश पश्चिमतिरबाट आएका हुन् भन्नाले विरोध पर्ने भयो, अथवा पूर्व कालदेखि नै हाम्रा पुरुषा यहीं बसेका हुन् भन्ने मतमा पनि बित्वास पर्ने भयो, पूर्विया ब्राह्मणको अर्थ के गर्ने हो ? तसर्थ यो कुरा के हो भने पञ्चमस्कन्ध भागवतादि पुराणहरूबाट ब्रह्माले सृष्टि गरेको उत्तराखण्डबाट उहर्छ । बडा-बडा ऋषि-मुनिहरू तपस्या गरी हिमालयमा बसेका देखिन्छन् । ठूला-ठूला मरुतादि राजाहरूले यज्ञ गरेको पनि हिमालयमा देखिन्छ । उत्तराखण्ड हिमालयको हावा बहुलै पवित्र, भूमि अति शुद्ध जानी ननुदाई मुख हस्तपादादि मात्र

घोई उहीनेर मलमूत्रादि गरी ईश्वरमा जान दिएर बसेका धौम्य ऋषिलाई निम्ता दिई पाण्डवादिले यज्ञका निमित्त हिमालयबाट नै लगेको देखिन्छ अर्थात् बाहुनको घातपलो उत्तरा-खण्ड देखिन्छ । सृष्टिको पूर्वकालदेखि नै उही बसेका हुनाले हामीलाई पूर्विया भनेको हो । कान्यकुब्ज भनेको अर्थ-अन्तरवेदीका ब्राह्मणलाई कान्यकुब्ज भन्नू भन्ने लेख पाइन्छ, जस्तै गङ्गा र यमुनाका बीचको भूमिलाई अन्तरवेदी भन्दछन् । कृष्णगण्डकी र सेतीको बीच पनि अन्तरवेदी कहलाउँछ । फेरि पूर्व मेघो र पश्चिम महाकालीसम्ममा हात्रो एकै बोली छ तसर्थ अन्तरवेदीमा परेका हुनाले र यहाँदेखि यहाँसम्मका हाता भित्रलाई कान्यकुब्ज देश भन्नू भन्ने ग्रन्थान्तरमा लेखिएका हाता भित्र परेका हुनाले हामीलाई कान्यकुब्ज भनेको हो अथवा 'सर्वे हिजाः कान्यकुब्जा उत्कलं माधुरं विना'† भन्ने यो श्लोकको मावार्थ मधुरा र ठहीसाका ब्राह्मणवाहेक सबै ब्राह्मणलाई कान्यकुब्ज भन्नू भन्ने यस प्रमाणले पनि हामी सबै कान्यकुब्ज भएका हौं । कान्यकुब्जवाद आफ्ना मनी कान्यकुब्ज भनेको होइन अथवा सेती र कालीका बीच अन्तरवेदीतिरबाट आफ्ना हुन् भएलाई होइजाओस्, कानपुरतिरबाट आफ्ना हुन् भन्ने कुरा कसो गरी हुन् भन्नू ! यस जम्बूद्वीपको उत्तरतिर सुमेरु पर्वत, सुमेरुका ४ दिशा ४ पर्वत र वरिपरि २९ पर्वतादि सृष्टि गरे भनी लेखेको हुनाले सप्तऋषि आदि अनेक ऋषिहरू नेपालादि हिमालय पर्वतका एक देशैमा सृष्टि भए । यी सृष्टि भएका अनेक ऋषिहरूले तपस्या गरी तपस्याका फलले झन् ठूला भै मरुत आदि राजाहरूको बह-यागादि गराई वसंका ऋषिहरूका सन्तानहरूले उत्तराखण्डमा धुमो नेपाल गर्ई-ओ हो । गुह्येश्वरी आवि देवीहरूले र पशुपतिनाथ आदिका शिबलिंगहरूले शोभायमान भएको, फेरि हिमालयपर्वतका हावाले तथा चाम्पती आदि गङ्गाका हावाले पवित्र भएको यस्तो

† 'मागधं माधुरं विना' यसो पनि भन्दछन् ।

पशुपतिनाथको कैलाशरूपी पुण्यभूमि नेपालमा बस्नाले हाफ्रो स्नान सम्बन्धीपासनादि कर्म तपस्या गर्न बहुतै सुविस्था हुने रहेछ भनी वसेका हुन्, कान्यकुब्जादिबाट आएका होइनन्। यसमा विचार गर्नुहोस्—फेरि पुराणादिले र तन्त्र-शास्त्रादिकले वर्णन गरी पुकारा गरिएको, देवनाहरूले यो नेपाल परम पीठ छ भनी बराबर भुराएको, फेरि ज्योतिषादिले पनि नेपाललाई स्वतः देश भनेको र नेपालमा प्रायः स्वस (छेत्री) हरु धेरै देखिन्छन् छेत्री वसेका ठाउँमा ब्राह्मण नभै नहुने हुनाले र पूर्विया ब्राह्मणको र क्षत्रियहरूको भाषा पनि एक भएको देखिनाले र परम्परादेखि भान्से पनि पूर्विया नै आएका, पक्षति पनि पूर्वियाकै छ; तसर्थ स्पष्टदेखि नै बाध्यता नेपाल उहर्छ। फेरि ठुला सिद्ध योगी मच्छेन्द्रनाथ, मीननाथ, गोरक्षनाथ आदिले स्नातिर गरिएको भनी 'गोरखा' नाम रहेको। अगाडिदेखि नै क्षत्रियको स्वच्छन्द राज भएको यस्ता गोरखामा बस्ने हामी कान्यकुब्जबाट आएका हौं, नेपालका बाहुन त अधिका गोमाजु हुन्। हाफ्रो मातृमाया पनि कानपुरतिरको पक्की थोली हो भन्न म त सक्तिनँ। कासकी पोखरा भावि गोरखातिर बाह्रसे चौबीसे राजाहरू गुप्त क्षत्रिय हुन्। नेपाल खाल्डाका अधिका पाटन, काठमाण्डू, भादगाउँ भाविका राजाहरू पनि मल्ल क्षत्रिय हुन्; नेवारे राजा होइनन्। गोमाजूमै पनि गतीला आदि घर भएका प्राचीन शहर भित्र बसी नेवारहरूका पुरोहितादि कर्म गर्दा नेवार जस्ता देखिएका हुन्। शहर बाहिर यता-उता काँठा-काँठीतिर क्षत्री-बाहुन कोही थिएनन्, नेवार मात्र थिए। भन्नु अघि किराती मात्र थिए, क्षेत्री-बाहुन योटा पनि थिएनन् भन्नु गल्ती हो, धेरै किरातीहरू रहेछन्, थोरै क्षेत्री-बाहुन भावि रहेछन् यति मानिन्छ; किनकि हिमवतखण्डादिमा चौंसठौँ लिङ्ग-पात्राका महात्म्यमा ब्राह्मणले बसरी तपस्या गरे, यस्तो घर पाप भन्नेमा कुन चाहिँ देशी बाहुन आई तपस्या गर्‍यो? नेपालकै बाहुनले तपस्या गरे, नेपालकै किरातीले आग्रिमाथि तपस्या गरी पूजा

गरे। कोही घोरै बुद्धि भएका महाशयहरू औरंगजेब बादशाहका डरले यन्नोपजीत (जनै) जोगाउनका निम्ति (कछीज शहर) कान्यकुब्जबाट भागी नेपाल तर्फ जाँदा नयाँ पानीमा बसे भनेर 'नयाँ पानी' थर भयो। यसैको अपभ्रंश हुँदा 'यौपान' भएको हो। सिकरमा बसे भनी शिफवाले भनेको हो। यस्तै रीतले तत्तन् स्थानमा बसेका हुनाले उही-उही थर भएको भन्छन् भने, औरंगजेब बादशाह भएको तीन सय वर्ष अन्दाजी भयो। नेपालका ठूला वंशावलीमा फलाना अर्ज्यालले, फलाना अधिकारीले यस काममा साइत हेरे भनी लेखेको छ। यो लेखमा चार-पाँच सय वर्ष माथिका कुरा देखिन्छन्। औरंगजेबको बखतमा आफ्ना पनि भन्ने भएन; केरि ३०० वर्षका बीचमा ४०० थर एकदम हुनसकेन। हाम्रा पिता बाजेहरूले पनि देख्दा-देख्दै आउँदा एकदम अमुकको यो थर भयो हेर हेर भन्नु पर्ने हो, तर भनेनन्। हामीले पनि देखे-सुनेका छौंन्। ३०० वर्षका बीचमा ४०० थर कसरी भए ? यो चार सय परम्परे कान्यकुब्जका एक थर पनि छैनन्। कान्यकुब्जको लेन-देन, खान-पान, चाल-चलन कर्मकाण्ड भावि धर्म-कर्म नेपाली, हामी कुमाउँ र पूर्बिया ब्राह्मणसित केही मिल्दैन, तसर्थ कान्यकुब्जबाट आएको ठहर्दैन। कान्यकुब्जदेश भित्रका हुँदा र सम्पूर्ण ब्राह्मण कान्यकुब्ज हुन् भन्ने प्रमाणले हामीलाई कान्यकुब्ज भनेको हो। सम्पूर्ण ब्राह्मण कुमाउँ र पूर्बियाबाट भएका हुन्। हामीहरू हिमालय पर्वतमा तपस्या गर्नलागेका ऋषिहरूबाट पैदा भएका हौं। हामीहरू उही पवित्र भूमिमा छँदैछौं। हामी नेपाली वा गोरखाली ब्राह्मणहरूका पूर्वजहरूले बिगारेका जाडो जन्म नसकी सरयूपारी पुग्दा सरयूपारी ब्राह्मण बनी बसे। यिनका सन्तान केही सारस्वत भए। त्यताबाट पनि कोही गौड गई बसे गौड ब्राह्मण भए। त्यताबाट पनि दक्षिण पुगे दक्षिणी भए। यस्तै किसिमले गच्छ-गच्छ लागेका हुन्। यी सबै देशी विदेशी ब्राह्मणहरूका ठाउँ नेपाली गोर्खाली वा पहाडी ब्राह्मणहरू पो रहेछन् भन्ने मेरा मनमा

साम्बद्ध। हो, होइन! हाम्रा नेपालीहरूले शिवको पूजा गर्ने, ब्रह्मणको दान लिने, काष्टो ज्ञान तुच्छ सम्झँदा दक्षिणी भट्टहरू देशबाट आएका हुन्। नेपाली ब्राह्मणहरूले नसकेर होइन कि भन्ने ठान्दछु कसो हो। गाईलाई गौ भन्दछन्। गो शब्दको गौ हुन्छ; गौलाई रक्षा गर्ने भनी गोरक्षा भयो। मदिशो भाषामा जताई स भन्दा सङ्गमय भनेको लक्षण भन्दछन्। त्यस्तै रक्षाको जालाई सा भन्दा गोरक्षा हुनआएको हो अथवा 'हमने गोरक्षा जी' भन्दा गोरक्षा हुन आएको हो। यस्ता गोरक्षा पूर्वकालदेखि का राजा-महाराजाका गुरु-पुरोहित भन्नेआएका दयापाम हामीहरूका पुरुषाहरू गोरक्षा पहाडैतिरका हुन्। हामीबाट विघ्नी भएका मदिशो हुन्। मदिशोबाट विघ्नी आएका हाम्रा होइनौं। गोरखाली ब्राह्मण मानू ऋषि जस्ता नै हुने थिए। चारथोक व्यवहार ठीक नहुँदा तेज रहित भएका भूटा छैं देखिएका छन्। कुन-कुन ४ भने—दशकर्म नहुन् १, चाकर्नी दासी आदि स्वास्नी राखी वृषलीपति हुन् २, एकादशको शय्या लिन् ३, मास खानू ४। यी चारले विगारेको हो। दक्षिणी, नागर आदि ब्राह्मणहरूका दश कर्म हुन्छन्; मास खाँदैनन्; घरमा विवाहिता एक पत्नी हुन्छन्; एकादशको शय्या छुँदैनन् र बासी भात खाए पनि ठूला शास्त्री पण्डितादि सिद्धिदार देखिएका छन्। मास नखाने विवाहिता स्त्रीदेखि मरुमा भासक्त नहुने; एकादशको शय्या नहुने; दशकर्म भएका विप्रहरू कस्ता तेजीला छन्। यी चार कर्म नगर्कन् त नेपाली बाहुन ऋषितुल्य हुने थिए के गर्नु? चार थोकले बिगाएयो! नेपालका ब्राह्मणी आदि स्त्रीहरू जो शुद्ध छन् अन्यत्र कहीं छैनन्। यस्ता शुद्ध क्षेत्रबाट जन्मेका वेदपाठी विप्रहरूले जे भन्थो उही तथास्तु हुन्थ्यो। सो नहुँदा नभएको हो कि भन्ने सम्बद्ध।

पूर्विया माससको चाल-चलन

चाल-चलन ठीक नहुँदा गुल्मी र डोटीका बाहुनका हातको भात खाँदैनन् भन्दछन् कसो हो? एकै गोत्रमा पुरोहित कर्म, विद्येबारी

जान्नेले गर्दैन् । छोराको विवाहमा तिलक र छोरीको विवाहमा दोहोरी सर्व लिदैन् । तामचीमका भाँडामा भित्र बाहिर सेतो कासो रङ्गरूपी लिउन सराम हुन्छ भनी मान्सात्मा लौदैन् । भट्टीतेल, मदिशे कागज आदि पनि लौदैन् । स्वास्नीमानिसहरू नील नपरेको धोपको शुद्ध चोला लगाई मान्सात्मा जाने पनि छन् भजाने पनि छन् । धोपको भए पनि लोम्नेमानिसले मोटो लगाई मान्सात्मा जान हुँदैन, छोइन्छ । ऊन वा रेशमी सूती आविका पछेउरा जोडी मान्सात्मा गए पनि छोइन्छ । भुसाले र भउेराले छोपको छोइन्छ भन्दछन् । धनीको र गरीबको मान्सा पौटे हुन्छ फरक छैन । धनीका मान्सात्मा कोडी नबसी तल घर्लन हुँदैन; गरीबको तल-माथि गर्छन् । मान्सात्मा जँदा पछारेको चोखो धोतो फेरी तल मान्चमन गरी माथि मान्सात्मा घुँडा ठाडा पारी घुँडा भित्र हात पारी बल हाली गोभ्रास, पितृलाई पुँडो सारी पञ्चप्रास हाली शिखा कोई नबोलीकन खाइन्छ । खाएको भान्स गरीबले पनि छोइदैन् । मान्सात्मा पुम्नेबित्तिकै दिशा लाग्यो भने तल गई ओढे पहिँका धोतीका छेउमा गाँठो पारी अर्को धोतो फेरी दिशा गई आई साकतिरको धोतीको छेउ मूलमा पर्ला भनी गाँठो माथितिरै पारी मान्सात्मा जान्छन् । लड्छौटी केनेलाई भान्दै छ । नयाँ मानिसले भ पूर्विया हुँ, मेरो धन फलानु हो भने पनि पूर्व्यालीबाट खाइन् र सम्बन्ध नसोझ्याई जाँच पूछ्न नगरी उसै भान गर्दैन् । उक्त तेनेप्रतदन्ध नगरेका छोरालाई कुन्ज आदिको मास र विस्कट आदि खान दिदैन्; बुद्धि विग्रन्छ भनी १; दोस्रो छोरा-छोरीको मुखमा म्साई खाँदा आफ्नै मुखमा विस्कटाइ लाग्दछ भनी । घ्याउ, वसुन, छुवापी, प्याज, गाजर, खलजम, नामीनेडा, गुम्या, घाँटी छिनेको डहो लौका, रातो मूला, कुण्डको माग आदि खाँदैन् । जिम्बू खाने घेरै र नखाने धोरै छन् । अगलाभयको भद्राप्रसादमा उहाँ १८ नालाभित्र मात्र हृथाछुतको बिचार हुँदैन-बाहिरको पाक्य भोग लाग्दैन । यस्तो नियम छ तापनि जबरदस्ती

सित सुकको महाप्रसाद ! नाला बाहिर रेलबाट वगुराई घर लगा
महाप्रसाद चाँडी खान द्विजहरूले पनि चलाएका छन् । अरु प्रसाद
चलेको छैन । सिमी, बाँडो आदिको तरकारी बिहान पकाएको
बेलुका वा लुगा लगाई खाँदैनन् । तोरिवाँ खाने पनि छन्,
नखाने पनि छन् । मासुमा मिस्रेको तोरियाँ खाने नखाने दुवै छन् ;
ढक्ने पनि खाने नखाने दुवै छन् । घित घेरै हाली पकाएको पुरानू
साम्रलको भात र ढक्ने हेर्दा फरक छैन तसर्थ खानु अवश्य हुँदैन ।
खीर पनि लुगा लगाई खान हुँदैन । धोती फेरेर खीर खाँदा पनि
बाक्ला जातदेखि पाछेक अरु जातको बाहुनका पंक्तिमा बसी खावो
मने जात जाग्छ; मनाहाले लिदैनन् । खँगारेको आसुको अखा
खेतमा लगी खान हुन्छ; चलेको छ । उसिमेका भालमा तिल हाल्ने
हुँदैन जुडो हुन्छ; खँगारेको भण मात्र हुन्छ । एक मतले समधान्यमा
तिल पछे तसर्थ आसुको तरकारी हुँदैन । पानी एक थोपा पनि
पारेको छैन भने नखुने हुँदा तीन दिन बागी चौथो दिन नुहाई शुद्ध
हुने सातौं दिन देव-कार्य, पितृ-कार्य गरी मासु नखाने श्रद्धादिले
पकाएको धरमा खान हुन्छ भनी खाने नखाने दुवै छन् ।

बजारमा भुटी बेच्न राखेको वनम खान्छन्; भटमास भकै खादि
खाँदैनन् । भीमरे-दीतिर एकादशी पर्ने गयो भने कीर्त जादहाल्छन्
नत खाँदैनन् । पेडा आदि कुराउनी र चीनी मिलाई चनेको चीज
बढी खादिमा चोपी खान हुन्छ । बेसनका लड्डू आदि खाँदा बढी
खादिमा चोपी वा दौंटी हातले तरकारी जघारसित खान हुँदैन ।
अन्न परेको हुनाले सेल, पुरी, दन्यौरा आदि पनि खान हुँदैन ।
एकादशी भादिमा भण खाँदा मासुभिन गर्नुपर्छ तसर्थ फसादा
खाएका हुन् । गर्हु अन्न खानुहुँदैन । तापर, सहे, सिगाडा, सकार
कन्द, पिटालु, नमल, भ्याकुर खाएका हुन् । कागसको पीठो फला
हार हो । काशी आदि देशमा कुट्ट भनी खान्छन् । पूर्विया र कुमा
एकै पंक्तिमा बसी पुरी तरकारी आदि खाँदा घेनी फेरेका भण पनि
त्र हातले खान्छन् । कुमाईका छोरी पूर्वियाले विवाह गर्दैनन् ।

शूद्रादिका घरमा चरकारी आदिको भोजन लशुन आदि; भैंसीको मासु, जाँड-रक्त र संसर्ग र मनुने हुँदा तीन दिनसम्म अलमा नबस्ने अर्थात् न नैका घरमा खाँदैनन् । अन्त जन्त जाँदा बिउरा, मिठाई अचार आदि खाँदा लुगा लगाएरै टपरे बाहुन मात्र खान्छन् अरु खाँदैनन् । धी अनुमान गरी जान्ने कुरा हुन्; लेखेर माध्य हैन । विवाह भोजमा शूद्रादिका हारमा बसी जतै लगाउनेले चानु ठीक छैन; नखानू भनेको छ । आफैँ आम्ना पंक्तिमा बसी खान्छन् । गाईका गोठमा; देयता र विप्रका नगीचमा; पूजाकोठा र न. . . मा जुसाको प्रतिनिधि कठपाऊ (खगाऊ) लगाएर जानु कदापि हुँदैन । दस घरसम्म कठपाऊ लगाई गयो भने राजाले सोडा काटी दिनु भनेको छ ।

कुमाई ब्राह्मणको प्रादुर्भाव

कुमाईहरू नैनीताल अलमोडा अर्थात् कुमाऊँ पदरीनाथ पहाड हिमालय पर्वतेशाट पूर्ववत् मृष्टिदेखि नै प्रादुर्भाव भएका हुन्; कान्चकुन्जादिबाट आएका होइनन् । कुमाऊँका हुनाले कुमाई ब्राह्मण भनेको हो । अघि कुनै कालमा नेपाल आएका हुन् । कुमाईहरू ठूला शाली पण्डित बडा बुद्धिमान् बडा धनी हुन्छन् । कुमाऊँ-तिरका डिपटी आदि सारा कुमाई नै छन् । बिना अश्लिले भात पकाई खाने उपाय आदि बुद्धिमानीका काम धेरै गरेका छन् अरु भन्दछन् । इनमा एकै गोत्रमा पुरोहित हुन्छन् । विवाह गर्नु ज्यादा गाहरो छ । पूर्वियाकी छोरी पाए विवाह गर्छन् । छोरीको विवाहमा दुलाहाका पुरोहितको र दुलाहाको घरणो गर्दछन् । दुलाहाका पुरोहितको दुलहीका दायाको गच्छे अनुसार आमदानी हुन्छ । तल्लो बीस-तीसलाई बोल्नै पर्दैन । दुलहीतिरका पुरोहित मूल कलशमा गच्छे अनुसार भेटी राखेको तल्लो गधर-वाह्न रुपियाँ लिन्छन् । पढति अलग छ । भात भान्सामा कुमाईका दहो निर्णयसन्धु हुन्छ । एकै घरमा पनि दुई तीन भान्सा हुन्छन् । उसका हातको ऊ खाँदैन,

उसका हातको ऊ लाँवैन । विवाह गर्न भएत भान्सा भमिल्या बढी गाढारो हुन्छ । भान्साभा आँवा उफेर जानुपर्दछ । दाहिने गोडा भान्साभा राखेर बायाँ गोडा तल मैकाट छोडी उपलव पाइछ छोइन्छ । भान्साभाट भएत तल मोहाल्या द्वाक-ड्वाक भावाज हुँदा छोइन्छ । यो मुनसिब हो । पानीको धाराले छोइन्छ भनी भान्साभाट पानी तलतिर हाल्नेन । गरीबहरूका भान्सि कोही छैनन् भने भान्साभा जलपात्र राखेर तलको काम गरी पानी अघाई भान्साभा जान्छन् । कुमाईं घर प्रकारका हुन्छन्-पाका कुमाईं र काँचा कुमाईं । पाका माने पका र काँचा माने कच्चा हुन् । इनको विहा-बारी र भएत भान्सा चल्दैन । आम्मा बाहेक अरु जातले पकाएको; छोएको सेल-पुरो लाँवैनन् । पीठो वृधमा मुखेको छ भने मात्र खान्छन् नभए लाँवैनन् । अरु मस्यामस्याको विचार माथिको है जान्छ । इनका छोरी बुहारी विधो पञ्चावत भएको कम देखिन्छ । उवैक छ ! हस्त पत्र धन पनि खर्च गर्दैनन् । नेपाल मकैले पालिएको छ; कुमाउँ कोदोले पालिएको छ । कोदोलाई मडुवा भन्छन् । भटमास; कोदो; सामा र मसुरो खूब हुन्छ । कुमाउँमा सामा र भटमास मिलाएको चीज र कोदोको रोटी खान्छन् । भएत न अलोकती घालका छेउमा हालेको हुन्छ । नेपालमा मकैको ढीँडो धेरै र भएत अलोकती हुन्छ । कुमाउँमा पनि पेशेल; काफल र चूआ आदि हुन्छन् । जो-जो फल र चीज-बीज नेपालमा हुन्छ; सो-सो कुमाउँमा पनि हुन्छ । अवि कुमाउँसम्म गोरखा सरकारको राज्य थियो तत्पर्य गोरखालीमा भनिन्छन् । कुमाउँको पानी बढी बढिया छ । एक गिलास पानी पिउँदैमा अनेक तर्कमा गर्न सक्ने हुन्छ । कुमाउँको हावा पानी अमृतै बराबरको छ । यस पानीबाट गोरखा पानीमा जानाले डब्यल बुद्धि बढ्दछ । यस विषयमा लेख्ना उच्च-नीच परेकामा विद्वानहरूले क्या राखेर यस ठाउँमा यसो पो लेख्नुपर्दछ भनेमा सोही मुताबिक छपाइनेछ । कुमाईंको भाषा बेसै हुन्छ ।

कुमाईको कान्यकुब्जी गौत्रप्रवरावली

१ अगस्ति	गोत्रस्य	अगस्ति-जैमिनि-वधीचीति त्रिप्रवरस्य ।	
२ आङ्गिरस	"	अङ्गिरस-बार्हस्पत्य-और्व-व्यवनेति त्रिप्रवरस्य	
३ आत्रेय	"	आत्रेय-शातातप-सांख्येति	■
४ अमलाचुक	"	अमल-गौतम-वशिष्ठेति	"
५ उपमन्यु	"	उपमन्यु-कपिल-विश्वेति	"
६ श्रीशतस	"	श्रीशत-वैनहव्य-सेनाति	"
७ कनचट	"	कनचट-अश्वत्थ-देवलेति	"
८ कपिल	"	कपिल-काञ्चन-विश्वामित्रेति	"
९ कात्यायन	"	कात्यायन-विष्णु-अङ्गिरसेति	"
१० कान	"	अश्वत्थ-देवल-देवसेनेति	"
११ काश्यप	"	काश्यप-वत्स-नैधुवेति	"
१२ कृष्णात्रि	"	कृष्णात्रेय-आश्वलायन-सारस्वतेति	"
१३ कृष्णाचसु	"	सव्य-ज्यवन-सारस्वतेति	"
१४ कौडिन्य	"	कौडिन्य-अत्रि-कौशिकेति	"
१५ कौशिक	"	कौशिक-जामदग्नि-आपवस्वेति	"
१६ गर्ग	"	गार्ग्य-धृतकौशिक-माण्डव्य-अथर्व-	
		वैशम्पायनेति पञ्चप्रवरस्य	
१७ गौतम	"	अङ्गिरा-वशिष्ठ-बार्हस्पत्येति त्रिप्रवरस्य	
१८ जमदग्नि	"	जमदग्नि-वशिष्ठ-और्वेति	"
१९ पाराशर	"	पाराशर-वशिष्ठ-शक्तीति	"
२० बृहस्पति	"	बृहस्पति-कपिल-पार्वणेति	"
२१ भारद्वाज	"	भारद्वाज-अङ्गिरस-बार्हस्पत्येति	"
२२ भार्गव	"	भार्गव-और्व-ज्यवन-अथर्व-	
		जामदग्नीति पञ्चप्रवरस्य	
२३ मिहिरासन	"	मिहिरासन-वशिष्ठ-और्व-ज्यवन	
		जामदग्नीति पञ्चप्रवरस्य	

२४ मिहिल	गोत्रस्य	मिहिल-असित-देवलेति त्रिप्रवरस्य
२५ मौनस	"	मौनस-वैत-द्वयसेनीति त्रिप्रवरस्य
२६ वत्स	"	वत्स-और्व-ज्यवन-भार्गव- जामदग्नीति पञ्चप्रवरस्य
२७ वशिष्ठ	"	वशिष्ठ-वाशिष्ठ-शाक्त-पाराशर- ज्यवनेति पञ्चप्रवरस्य
२८ विश्वामित्र	"	विश्वामित्र-मरीचि-कौशिकेति त्रिप्रवरस्य
२९ विष्णुवृद्धि	"	विष्णुवृद्धि-कौत्स-पुच्छवश्वितेति त्रिप्रवरस्य
३० वैयाघ्र	"	वैयाघ्र-सांकृति-माण्डव्येति त्रिप्रवरस्य
३१ शाकटायन	"	शाकटायन-आङ्गिरस-अलम-आथर्वण- वैशम्पायनेति पञ्चप्रवरस्य
३२ शाण्डिल्य	"	शाण्डिल्य-असित-देवलेति त्रिप्रवरस्य
३३ शिशिहर	"	शिशिहर-कौशिक-जामदग्नीति त्रिप्रवरस्य
३४ शौनक	"	शौनक-वशिष्ठ-पाराशरेति त्रिप्रवरस्य
३५ सांकृत्य	"	सांकृत्य-वशिष्ठ-व्यावरेति त्रिप्रवरस्य
३६ सावर्ण	"	सावर्ण-और्व-ज्यवन-जामदग्न्य- आप्तवानेति पञ्चप्रवरस्य
३७ हारीत	"	हारीत-देवरात-विश्वामित्रेति त्रिप्रवरस्य

जैसी बाहुनको ब्राह्मण

जैसी बाहुन मुख्य तीन प्रकारका छन्—वैकलेय १, गोलक २ र कुण्डई ३। यी जैसीमा उत्तम विकलायस्य अपत्यं कुमार वैकलेयः जैसी भति उत्तम इव । 'धृते भर्तरि गोलकः' इत्यमरः—आज्ञा बाहुन मरी विधवा ब्राह्मणी बाहुनैसित वसेर पापका छोरालाई गोलक जैसी भन्दछन्। पोई छँदै बाहुनैसित पोइल गई पापका जार पुत्रलाई कुण्ड जैसी भन्दछन्। यी ३ धरिमा पुनिया ब्राह्मणकी विधवा कुमार ब्राह्मणले खगेर भएका सन्तान एकथरि, कुमार ब्राह्मणकी विधवा

पूर्विया ब्राह्मणले लगेर पावका सन्तान २, पूर्विया कुमाई ब्राह्मणकी विधवा जैसी बाहुनले लगेर पावको सन्तान ३। यी सबै जैसी बाहुन हुन्। विवाह गर्दा भिक्षाउव गाहारो पर्छ तापनि भिक्षाई विवाह गर्दछन्। जैसीमा तिमलसेना, गजुरेल, मोठभरी आदि जैसी बाहुन विकलेय जैसी बाहुन भनिन्छन्। तिमसिना र तिमलसिना यो दुइ थरमा सिना भन्नाले सिनु सिना हुनजाम्छ तसर्थ तेस्रो भन्नु हुँदैन तिमसेना, तिमलसेना भन्नुपर्छ। खेत बारीमा मल बोक्ने सेना हुँदा तिमलसेना भनेका हुन्। तुलसीका मोठ भरि बत्ती बाल्ने भनेर मोठभरि भनेका हुन्। गजुर बसालेर काम गर्ने हुनाले गजुरेल भनेका हुन्। कटुजैका तिमलसेनाहरू कसान, सुब्बा, ठिठ्ठा, बरबार मुखिया परावर हुँदै बाणका वडा धर्मात्मा छन्। जैसी बाहुनमा यत्रिका कोटेश्वरका नन्दिकेश्वर पराजुली सेठ हुन्। वडा दानी र धर्मात्मा धिए। थश यिनका सन्तानमा जागिर खाणको देखिदैन। गोरखा भोटङ्का धीताल, मैमालका साहुकार फुयाँल, गजुरेल जैसी बाहुनहरू वडा धनी छन्। मोठभरिमा जन्मनासाथ सुब्बा भइ-बाणका पनि छन्। यिनीहरू रकम कसम चलाउन नित्य कर्मादि धर्म गर्ने बहुरै सिपालु छन्। गजुरेल जैसी बाहुनको र सिस्नेरीका साहुकार छिमिरे जैसी बाहुनको बराबर दिहेयारी छ तापनि गजुरेल जैसी ब्राह्मणका हातको मात बाँदैन्। साहुकार छिमिरे जति सबै जान्छन्। यो भवन्मको कमण्ड छ। अधिकारी बाहुनका पतञ्जलि गजुरेल पण्डित ज्योतिषी (रक्ष) हुन्छ हुँदा सरकारतकमा जाहीर चिने। महात्म्य ज्योतिषी जन्मजन्मसले चिने पतञ्जलिस्तित कोका हुनाले बहुरै मान्छे। पतञ्जलि गजुरेल ज्योतिषीले कान्छको जैमिनि भारतको बालून भारतको दलितो राख्छे छ। काजीका महात्म्यको छपायको त्यही हो। त्यस्ता पिडाको कान्छको जैमिनि भारतको बालूनलाई कवि हरिविष्णु बाबा सेनोले पधारको भनी लेखेको छ।

कवि पतञ्जलिसे कान्छको जैमिनि भारतको बालून भनी स्पष्ट

रहनुभो : गो बालुन, हाडको दोहरो चरित्र (भेडाको मींग गाडेको) उगलि नेपाल मन्त्रालय, हलो समाज मण्डप चिधि आदि बनाई हलो न म कमाई एतलोक भणको धेरै भयो । यिनका छोरा कर्णालमा पारे गजुगेलले छोडा माथि काम मगाई लांदा रहेछन् । पछि छोडा विधिवन छोडेले मन्त्रालय पारे तारलि कर्णालको छोडा मन्त्र अक्षतक प्रसिद्ध छ । पूर्विया ब्राह्मण गजुगेल धाने-भगेमा छन् भन्दछन् । जैगो बाहुन भन्नाछन्, धुलिचेल इलाका नौगा, ज्यामान्गलु, चुइचमा, चपोली मडेगाउँ आदि-तिर डाउ-डाउमा धेरै छन् । गोरमपुर जितामा मृग्या इन्दीवरका मन्त्रावतक बहने भन्ना छन् । विष्णुनामिकाको नेपाली धर्मशाला उक्तेले बत्ताको हो । यी गईसमा गनिन्छन् । काशीका श्रीमान् गय माहव शिवमन्त्राङ्ग रंग्मी डिण्टी मुपरिण्डेण्डेण्ट पुलिम ४०० तनखा माने जताको घर मान हजार चानचनराट् खर्च गरेर अम्दाजी चार-पाँच हजार खर्च लगाई लोहे लांसाका मन्त्रा यहाई फर्मायसी भित रायमन्त्रका मन्त्रे चार-पाँच तह मन्त्रे प्रभन्सा खलो दुध चितायकमा घर हुँदा पन्ध्र-स्वोह हजार दिन आणकामा नदिई सो घरको शोभा मगाई आफू पढनामा अमेर काम गरेका हुनाले नेपालीको इज्जत गरंग रंगका रंग्मी माहव पढिमान र दर्शनीय छन् । जैगो बाहुनमा भन्नाले हलो जोसैनन्, गरंगले जोतछन् । यिनलाई बल गायत्री छ । गण, आफूमा सुगे चलाई टीका चलाएका छन् । उपाध्याय ब्राह्मणहरू जर्मलाई टीका लगाई दक्षिण दिनु हुँदैन । वेद पढ्दछन् ।

हमालको प्रादुर्भाव

बाहुनले ठकुराको छोरीगित विवाह गरेर वा दीया कलश पूजेर अथवा विधवा ल्याई आफूका मन्त्राललाई हमाल भन्दछन् । हमाल भन्नेको केही अर्थ मा. ३, जस्तै—बाहुनले 'हँ माल' पैदा गर्ने छोरो

जन्म्यो भन्दा हमाल भनेका होला । हमाल बढा शूरा, धर्ममा र नीतिनिष्ठ हुन्छन् । कप्तान खुट्टा आदि नैआएका छन् ।

भाटको प्रादुभाव

विप्रेको बाहुनीबाट बाहुनबाहेक अरु जान्ने गरेर फेरि बाहुनैले पाएका सन्तानलाई भाट भन्दछन् । विप्रेको घर बाहुनै हुँदा बाहुनीमा पनि केही कला आगवन्देलेले नगफमाट भाटकाछे पगईका वंशावली जारेर मर्ने । यशको मान गरेर खान सक्छन् ।

नगरकोटीको प्रादुभाव

नगरकोटि भनेका निवार हुन् । निवारको जान कान्तर हुन्छ । जङ्गीमा जागिर खान नपाउँदा दुइ-चार निवारले मत गरे कि अब हामी निवारेगाउँमा । नयाँ क्षत्रिय बाहुन वसेका छौँमा शेर वसी र हाम्रो निवारे बोलीको लज्ज छुटेर पर्वते बोली केही साफ हुन्छ र यहाँपछि हाम्रा सन्तानले जङ्गी पल्टनमा जागिर खान पाउने छन् भनेर निवारे गाउँबाट पर्वते गाउँमा जानलाग्दा यिनीहरूबाट फुटेर (वाज्यू-भरहरूले) आफ्नो गाउँ छोडेर पर्वते गाउँभित्र जाने काम नगर मनी कोटि चिन्ति गर्दा पनि नमान्दा नगरकोटि पद पाएका हुनाले र यिनै दुइ-चार निवार क्षत्रियको संगत गरेर नगरकोटमा वसेका हुनाले नगरकोटि भनेको हो । जब गोरखाली बोली स्पष्टमित बोल्न लागे नव गेफल श्रीनाथ बाहेक अरु पल्टनमा दुइ-चार वसेका छन् । निवानीहरूले पर्वते जातबाट पैदा गरेको नगरकोटि हुन् भन्दछन् नापनि यो उचित होइन । संगतले गरेर अलि-अलि शूरा भएका हुन् ।

भाले, थापा र राना मगरका थर

भसलामी	छगेली	पोखी	रिमाल
भर्माली	छहरी	फाल	रचाल
ज्वही	जर्घा	कमले	रेधामि
एकचही	टामलामी	धटकुवारी	रोकाहा
कनौजे	डाला	इराल	लामतरि
कमर	तोरोछाकी	धकावल	लामटामि
कमानजन	धन्याली	धर्द्	लामिछाने
कालागाहा	थरघर	बाचे	लुङेलि
कैपछाकी	थादा	बाछाली	सटाकसारि
काँडका	थादालि	बामचाकि	समाल
कातरि	थामी	बुचा	सराकोटि
कुलाल	दलामि	बुढाथोकि	सर्वेश
गद्रमा	बुरुच्यान	ंशो	साठिघरे
गरंगा	बुध	थाङनासि	सापकोटा
गिबेली	नामज्याली	भँडारी	सिजापति
गुरुङछाने	पवमैया	माद	सजालि
गेदर्सि	पागमो	मसरंगो	सुयल
गैदे	पाथ्रे	माकी	सूर्यवंशि
दिमिरे	पाबुङे	मास्कि	सोति
चिचौरै	पाहारी	रामजालि	सोमस्था
चिवि	पुलामि	राया	हिरन
बुहान	पुवार	रिजात	हिस्कि

बुधच

आलेका अतिरिक्त

गोलांगी	हेगा	बीरकट्टा	होप
गै	तिउसी	भोरम	लगुचे
गोरा	हुदाली	रखाल	समार
जाली	पिमि	राकासे	सीम
हेडी	फेवाली	रमतरी	सुसुलिम
डगास	बभन्या	रुवा	सोमे
डिमा	बारासे	रेशमी	बोछाकी

—: #:—

थापाका अतिरिक्त

अर्घौले	डँडाली	बाह्रघरे	छाया
काळासारू	डोरेली	बीरकट्टा	सुमुचे
केवारी	छ्यागो	प्लाङ्गपानी	सनारी
ग्राजा	दगाल	याङ्गजा	समै
गीयेल	दलाल	बाँदी	सर्तुगे
गोताम	दिशा	रजगाहा	सार
गोरामारू	गुनचुन	रजाली	सिङ
गौड	पावे	रयास्मो	सुनारी
म्यम्मी	पूर्वाछानी	रसाल	सुसुली
म्यामरीसुस	बरही	राकातकोठी	सोराकी
भवा	बस्नेत	रानाखुलाल	हापो
ह्यारी	बामना	रैका	डोडो

रानाका अतिरिक्त

अर्घौले	शेदी	पाँडुले	सर्तुगे
केकाली	डुँडाली	फेवाली	सीम
गोना	ढोगा	वस्नेत	सुसुली
गोना	ढोली	बामचा	सोमै
गेलाम	ढ्यागो	बाह्रघरे	हागुचे
गोरा	तिडसी	पुलाल	हायो
म्यम्भी	दाला	भीरम	होपा
गरजा	दिशा	राकातकोटी	
जामली	दुनचुन	राज	
कवा	आदाली	सनारी	

— ० :—

सुन सुन पंच हो म केहि मन्छु ॥
 मगरका जातिको सबाइ कहन्छु ॥ १ ॥
 पौने चार सय, थर कहियो ॥
 जाती र धर्मको, संग्रह गरीयो ॥ २ ॥
 मगरका थर छन् अति अनौठा ॥
 एक कट्टा गरि दिएँ, सब छनौटा ॥ ३ ॥
 मगरले गरने, सब जाति धर्म ॥
 बाहुनले गर्ने मगरको कर्म ॥ ४ ॥
 जती जती गरि आए, उति सबै मैले ॥
 संग्रह गरि दिएँ हेरि लिनु अले ॥ ५ ॥

ठकुरिको कुलमा, गिरि जो भएका ॥
 गिरि गिरिकन जो, मगर भएका ॥ ६ ॥
 मगरको वंशावलि, हरायर जान्छ ॥
 ठकुरिका गाउँमा, पसे पत्ता लाग्छ ॥ ७ ॥
 चत्रि राजाहरूमा, हुन्छन राणा ॥
 मगरको घर भनी, देखिन्छ राना ॥ ८ ॥
 वंदेलको माझ, ठकुरिले खान्छन् ॥
 शुङुरको माझ, मगरले चाख्छन् ॥ ९ ॥
 मामाकि छोरिसित, हक यिन्को लाग्छ ॥
 भानिज छैन भने आरकाले माग्छ ॥ १० ॥
 ठकुरि मगरको, यत्ति यौटा खुन्छ ॥
 मामाकि छोरीसित बिद्यावररी हुन्छ ॥ ११ ॥
 मामाका छोरालाई, जदौ जेठान् भन्छन् ॥
 बिद्यावरि नभैकन, साहिनु लाउँछन् ॥ १२ ॥
 यसै उसले क्षत्रियबाट मगर भएका ॥
 अधिक बुढा बुढीहरूले कहेका ॥ १३ ॥
 छोरीका हातको, कन्या भए सम्म ॥
 मगरले ढिङ्गो दाल, खान्छन् भई गम्मा ॥ १४ ॥
 मगरको बिद्या नभै, राजि खुसि सीत ॥
 कन्या लगे ढिङ्गो दाल खाने यिन्कोरीत ॥ १५ ॥
 पहाँलि बिधवा, मगरले खान्छन् ॥
 कोदो दाल छाडी, अरु सब खान्छन् ॥ १६ ॥

यिन्का छोरा छोरी देखि, कोदो दालचल्ल ॥
 चिक्षा गर्न नसक्नेको, यही थोटा बल्ल ॥ १७ ॥
 मगरको पुरेत, बाहुन नै हुन्छन् ॥
 झत्केरिको पानी पन्ध्र दिनमा छुन्छन् ॥ १८ ॥
 श्राद्ध हुन्छ पिडिमा, आहुनमा खान्छन् ॥
 नत्र भने पुरेत, सिधा लोई जान्छन् ॥ १९ ॥
 अचाहरू नपढी, स्वाहा-स्वधा गर्छन् ॥
 धर्मदेखी मगरको, भर सबै पर्छन् ॥ २० ॥
 दश र एघार, बाह्र तेह्र दिनमा ॥
 मरदा गाँत खाई, छुने रित यिन्मा ॥ २१ ॥
 महालय श्राद्ध हुन्छ; अडका परेमा ॥
 फुल्यातिका पूर्व, षष्ठी बेलुकामा ॥ २२ ॥
 श्राद्ध गर्नु सनातन, मगरको यै छ ॥
 चाल चलन् मगरको, सन् अरु बेसै छ ॥ २३ ॥
 मगरका जातमा धर्माधिकार जस्ता ॥
 छुसाल हुन्छन्, पकडने रस्ता ॥ २४ ॥
 निमकको सोझो गर्ने, मगरको जात ॥
 जहाँ गयो वहाँ, मालिक् लिने हात ॥ २५ ॥
 असल मगरको, थोप्लो हुन्छ नाक ॥
 जुँघो दाढी हुँदैनन् ठूलो हुन्छ चाक ॥ २६ ॥
 सानु हुन्छ टाउको, बेप्टो हुन्छ ढाढ ॥
 बाटिएका पिँडौला, ठूलो हुन्छ हाड ॥ २७ ॥

ढोको नाम्लो भारि-तारि परि आए बोक्ने ॥
 वैरिसित अगिसरी, लडी खानसक्ने ॥ ३८ ॥
 लडाईमा गएपछी फत्ते गरी आउने ॥
 सर्कारले दिएका तक्माहरु लाउने ॥ ३९ ॥

— ० —

मगरको प्रादुरभाव

तनहुँ गोरखामा वर्षौं गर्ने ठकुरी राणालाई राजा तुल्याई दशैँ
 ब्रह्मा अधिकारी बनाई आजदेखि मैले गर्ने काम गर भनी हुकुम
 हुँदा यसैको अपभ्रंश हुँदा हुँदा मगर भएको हो । यसै उसले च्वाँ-
 चेको मासु खान्छन् तापनि मगरका पुरेत बाहुनै छन् ।

आलेको अर्थ, अघि बादशाहका बखत मुसलमानहरूले ब्राह्मण
 क्षत्रियको जनै चुंडाली अनेक उपद्रो गर्दा ठकुरीहरूले विचार गरे कि
 मुसलमानलाई सुगुरले छोयो भने उनीहरूले ठूलो प्रायश्चित्त गर्नु-
 पर्छ । तसर्थ ब्राह्मणका निमित्त हामीले जनै छिनाली सुँगुर पाली
 बथानै पारी मुसलमानहरूलाई यताबाट दपेटौं भनी आ सुँगुरले
 भन्दा भन्दा सुँगुर चाहिँ उड्यो, आले बाँकी रह्यो । यिनी आले
 मगरहरूले मुसलमानहरूलाई लगारी ब्राह्मणको रक्षा गरेका हुनाले
 मगरका पुरेत बाहुनै छन् ।

मगरका कुलमा उला सिद्ध नामदार लखन थापा भन्ने महा-
 पुरुष भए । यिनले शहर गोरखामा लुगाको बाहुलो एकदम पंच
 भलाघोका माझमा निचोरेछन् । अकस्मात् बाहुलो निचोरी पानी
 आएको देख्दा अचम्म लाग्यो ? किन यो उक्के भयो भनी
 पंचभलाघीले सोधनी गर्दा लखनथापाले भने कि काशीमा गंगाजी-
 मा नाउ बुड्दा मैले हात हाली क्षिब्ध बाहुलो भिजी निचोरेको

हुँ। उही दिनका मितिमा नाउ बुझेको हो होइन भनी चिठीद्वारा बुझदा यस्ता अनुहार भएका नेपालीले नाउलाई उठाएको हो भन्ने प्रत्युत्तर आउँदा हो र्हन्थ्यो। वरपरको बात थापाउने भनी थापा भनेको हो। यस्तो अनेक देखाई परम पदमा गए। पछि उही मगर म जन्मेको हुँ भनी धेरै उपद्रो गर्दा नकली लग्नथापाले लग्नमा भुण्ड्याई माग्यो। सकली लग्न थापा ठूला मानिस गए। फेरि अघि ४ जनरलमाका १ जनरल गेमानसी राना गए। फेरि ११ सालका भोटका लडाईंमा १२० घानी ओजन अर्थात् धेरै भारी टाउको हुने बुद्धि बल रानाका तिघामा धेरैको भाला लाग्दा बर्साबसो सातौटा भोट काटिदिदा भोटहरूले पछिल्लैबाट काटी निजको जिउ बेपत्ता गराई लाखौं लगे भन्छन्। रणमा यहाँसम्म गर्ने वीर पुरुष शूरा हुन्छन्; रामु आले भासु आले आदि अघिदेखि करनेल भई आएका छन्। कप्तान लपटेनको के गिन्ती, अंग्रेजों सरकारी पल्टनमा पनि मेजर सुबेदार बहादुर ता हिसावै छैनन्। निमकको सोझो गर्ने मगर हुन् भनी अंग्रेज सरकारले आफ्नू जो रित छ, उही गर भनी दर्शमा कोत पूजा आदि गर्न बोका आदि बराबर दिएका छन्। आफ्नो सनातन रीत थामी टाढा-टाढा वसेका यिनीमा विश्वास पूरा छ।

मगरको श्लोक

चेप्टो छाती पिठीऊँ, कमर शिर नयन् केहि साना भएका ।
 बाटीएका पिडौंला शरिरभरि नसा ढाकि भित्रै गएका ॥
 धेरै अग्ला न पुड्का गहुंसरि रडका, ज्यू निरोगी छ भारी ।
 नेप्टो नाक् हुन्छ ज्यादा असल मगरका नास्ति जूँधा नदाही ॥

गुरुङको प्रादुर्भाव

अधि केही कालमा काम्कीका जन्मिस्वान नाम गरेका राजा आफ्ना गुरु पुरोहित भोजगज नाम गरेका ब्राह्मणमित्र नकुम भन्ने कि हे गुरुजी ! यी गुरुङहरू अधि महागुरुङहरू थिए । पछि पछि गुरुङ मात्र के कारणले भए ? फेरि ४ जातका गुरुङ र १२ जातका गुरुङ गरी २ किसिमका गुरुङ कसरी भए ? फेरि यिनहरूको चाल-चलन विहेवारी कस्तो छ ? गुरु भन्छन्, महागज ! अधि पिठाना भन्ने जमाका भारद्वाज गोत्र, सूर्यवंशी राजाको कुलमा गोचन नाम भएका राजाको लोचन नाम गरेका जेठा छोरा र रोचन नाम गरेका कान्छा छोरा गरी २ छोरा रहेछन् । यी २ छोरा मध्ये जेठा लोचन दाबु-आमाका मन नपरेका रहेछन् । कान्छा रोचन पियाग हुनाले राज्य जेठालाई नदिई कान्छा रोचनलाई दिएछन् । तब जेठा छोरा लोचनका मनमा आफ्नो धैराम्य खली खिरक छै काली नाम भएकी आफ्नी गर्नीलाई, आफ्ना गुरु पुरोहित गर्गगोत्रो मुकुन्द लामिछानेका छोरा बलिलाल र बलिकी ब्राह्मणी काशी नाम गरेकीलाई, आफ्नू सेवा गर्ने केरसिलाल र निजकी खी कस्ती नाम गरेकी बवासेनीलाई समेत जम्मा ५ सारी लिई राजकुमार लोचन त्यताबाट अनुष्ठान गर्न भनी कैलाश हिमालयतिर गए । बाटामा १६ वर्षदेखि २० वर्षसम्मका थिछ्छु राजा हाँस हिँडेसै दल्की दल्की साढीको मल्लो कैले माथि कैले तल सारी वस्तुका कलावस्तुको काम भएका झिलिमिलि जुता लगाई आँखाका सुरसुरमा सुरेखा लगाएका कालीटिकी छाप लगाई बहुमूल्य कपडा पोसाक पहिरी अनेक तरहका गहना लगाई ओछ्याउने गुन्डा आदि तैकाई मुन्नी हँसुली आदि देखाई हाँसो-हाँसी कर्क आँखाले हेरी अष्टपिचमीको पाइलो सारेसैं सारी फर्की-फर्की ती तीनै जनालाई हेर्दै जाँदाकेरि ह ती राजपुत्र गुरुपुत्र बवास—तीनै जना मोह भएछन् । बलिक र

भेद गरी बातचीत गर्दा हन् मोह भरछन् । बात कहाँ बसी भनी
 विचार गर्दै जाँदा कहाँ नपाउँदा थोटा भट्टी रहेछ भट्टी परोस् यही
 बसी भनी सबै जना बसी काई-पिई मिचारे सुताई गरी बुई रात
 कसै गरी बिताई तेको रातमा ती बेस्वाहकले बहुमुख्य जाने मद्
 (शराब) का शीशी किनी सबलाई सक्त भनी पिलाई दिदा ती
 सट्ट भएको जानी ओ मरको ओ-संपत्ति तिई ती बेस्वाहक भागेछन् ।
 भोलिबेर बचेर उज्वालो भई सकेपछि बिउँझी उठे हेर्छन् ता
 बेस्वाहक ओ-सम्पत्ति र जनैमा साँचो धौंढी झुम्झाएको हुँदा त्यो
 जनै समेत मिक्की जात पनि चोरी लाँदा मद् काई भए भई जात
 एकै छत भएकी बेनी हन् विरक्त भई बैराग्य उठे सो बासबाट
 १ जना कैलाशकपी हिमालय पर्वतमनि गई नवीका किनारामा
 गुफा भेट्दाई त्यहीँ सरको कुटी बनाई रानीसँग बसेका केही द्रव्य
 रत्नादिले र कन्द-भूल्ले साने कन्दोबस्त बाँधेर तपस्या गरी केही
 काससम्म रहँदा बस्ता एक दिन राजपुत्र र गुरुपुत्रले केरसि
 बचासेसित भनेछन् कि तिम्रो हामी २ जनाको बहुते सेवा टहल
 गरी खुस गराएको हुनाले अब तिम्रोलाई सवास भर्नौं । हामीहरू-
 बाट कर्जा जति लिएको थियो उति सबै माफ भयो । श्रृणुबाट पार
 भयो । सबथोक थापिएको हुनाले केरसी थापा भन्नेछौं । बाज-
 ईचि भान्से समेत भई जात पकाउन् । केरसी भन्छ—मैले
 पकाएको जात कसोटी काउनुन्छ ! यो काम छीक पर्ने कि ।
 बाटमा बेस्वाहकले हाथो काक तिई दिदा हुनाले कैलाशकपी
 हिमालयमा कम जातले पकाएको जात कार पनि दोष हुँदैन
 भनी बर्म शासकनादिमा कताएको छ, पकाउनुन्छ, भनै । कत
 दिनदेखि केरसिकले पकाएको जात समेत काई बहुदान गरी
 बसेका रहेछन् । बस्ती गर्न गरी राईवा बस्ता राजपुत्र मरका
 कोबमले जेठा पले म्हागुदक जाहिरा बोचाने म्हागुदक काण्ड
 गराया म्हागुदक भन्ने १ छोटा र १ नाम गरेको केटी, गौरी

नारै नरेकी कान्ही छोरी जमेत जन्मपत्तन । गुरुपुत्र मयका बलि
 आचार्यसे जेठ लामिछाने महाशुक्ल कान्हा छोमे लामिछाने महा-
 शुक्ल गरी २ छोरा, कुमारी नारै मयकी जेठे, नारी नारै गरेकी
 महिली, मली नारै गरेकी कान्ही जमेत ३ छोरी जन्मपत्तन । तब
 लोचनकी १ वली आचार्यको कुटुम्बरी लाई छोरी लिन-दिन गरी
 छोरा-छोरीको बिहे गरिदिएछन् । राजकुमार पुत्र घसे, घोताने,
 लामा २ गुरुपुत्र लामिछाने भन्ने ४ जात भनी बोलाएछन् । केरसी
 यापाका ५ लीतिर भरी दशवटी छोरी १ वन्धुयापा १ दोरयापा २
 केपैयापा ३ कोवैयापा ४ व्यापुङ्गवापा ५ दोवैयापा ६ मुवैयापा ७
 र्थवैयापा ८ बोवैयापा ९ कुलाल यापा १० भवैयापा ११ कोके
 यापा १२ कुपैयापा १३ नानवैयापा १४ लेगीयापा १५ कपैयापा
 १६ बी १६ छोरा जन्मेका हुनाले १६ जात भनी बोलाएको रहेछ ।
 १६ माईका आफ्माफैमा कुटुम्बरी लाई छोरी लैन-देन गरी बिहेवारी
 बलाएछन् । तेस्तैमा १६ जातमध्येको नानवैयापासे ४ जात मध्येको
 घोतानेकी मर्फि नारै नरेकी छोरीलाई बिगारी दिएछ । तब ४ जात
 मयका महाशुक्लहक जम्मा भई हामी राजपुत्रकी छोरीलाई तिमी
 नवासका सन्तानसे बिगारेपछि तिमीलाई मारी दिनेहुँ भनी हातमा
 तरवार निकाली काट्न लागेछन्, तब १६ जातहक जम्मा भई हात
 जोरी हामी नवास सन्तान हौं निराशै रक्षा गर्नुहोस्, हामी १६
 माईले तपाईं ४ जातका बगानि नई सिर भर्खैका, पछि हिंकी
 जादी बोकीला बहादुरका काम गरी बसीला बिहे गर्दा परिचारको
 काम गरी मेक दै-दस्तुर कार्यका, हात्ता माईकाई बगारिबिबुद्धो—
 भने । १६ जातले बाका कनेल गरी चिन्ती गर्दा ४ जातहकले बाक-
 पैकाकाकाई बसारी छोडी दिएछन् छोराहकको भन्दा मयको देवता
 लोचन, वली आचार्य, केरसी बी ३ जना जमा भई कौराक गरेछन् ।
 ४ जात राजपुत्र २ गुरुपुत्रका सन्तान हुनाले २ १६ जात जम्मा
 पुत्रका सन्तान हुनाले ४ जातका २ १६ जातका बीच छोरी लेन-

देन गरी बिहा नबलाउन् । यौडो छोरी बिघी गई तापनि अब
उमान १६ जातकी छोरी ४ जानले बिहे गरे भने चात लाग्दैन,
५ जानकी छोरी १६ जानले बिहा गरथो भने कवासका सन्तान भै
चात लाग्ने हुनाले ४ जानद्वलाई पातकी सान भनी मोरु १६
निर्नु भन्ने बाचा कबान गम्का हुनाले उस दिनदेखि सान भनी
मोरु १६ निने-दिने स्थिति गरेछन् । लोचन बलि आचार्यहरूले
पहाडमा गई भुन ली खात्री यस्तु निकाली खाई यसैका र उनीहरू
परलोक भण्डारि त्रिमालयमा खाने वस्तु नभिलेको हुनाले त्यताबाट
सबै जना उठ्ती लमजुङ्ग भन्ने जंगलमा आई पसे महागुरुलाई राजा
थापना गरी त्रुल्लको मङ्गल गरी वसेछन् । राज्य गरी यस्तो धेरै
कालपछि निज पसे राजाको र साही राजाको सुदृढ हुदा निज पसे
राजाको हार साही राजाको जीत भयो । तब महागुरुङ्ग भन्ने नाउँ
हटाई गुरुङ्ग भन्ने नाउँ राखिदियो । सोह्र जानहरू जम्मा गरी
पसे राजाको सन्तानसँग बस्ने हो कि हामीसित जान्छौ भन ।
बसरो साही राजाले १६ जातिहरूलाई रोजाउँदा हाथो बाध् पाजे
राज्य भाई मारिदिने निम्ती नुवाकोटेसँग जाँदैनी, यी ४ जातका
सन्तान जहाँ जहाँ जान्छन् वहाँ वहाँ हामी १६ जातका सन्तान
यी जातका गुरुङ्गहरूले टुटल गरी भानी बस्छौ, बाधा कबोल
गरी बसेका छौ भन्दा नुवाकोटे साही राजा आफ्ना दरबारमा भए ।
यो गुरुङ्गहरूको अवस्थाल लमजुङ्ग, कास्कीको भुङ्गरी, पर्वतको
भानकक यी ३ ठाउँ हो, यतैबाट गच्छ गच्छ भएका हुन् । महाराज
यस्ता तरहेले गुरुङ्ग भएका हुन् अनो भोजराज गुरु प्रोहित ब्राह्मणले
कास्कीको राजा जफिलाई बताई दिएका थिए । गुरुङ्ग जातीको
कथा मातुर्भाव बला थपिएको बाल-बालन बाफै भुङ्गुहोला—

१६ जातको बिहे हुँदा ४ जात बसी १६ जातका बुलहा-बुलही-
लाई ४ जातले टीका लगाए विनुपर्छ, बुलहालाई फेटा बुलहीलाई
फेकेउरा विनुपर्छ, ४ जातको बिहे ४ जातीमा गर्छन्, १६ जातको

१६ जातिमा गछुन ३ जातको मर्दा हिकुराको काम सर्वे जात्रियहरू ले
विधि हो पिण्डदान दिई ११ दिनमा महादान; बाह्र दिनमा सपिण्डा,
१३ दिनमा ब्राह्मण भोजन हुन्छ । त्यहाँपछि अथर्ववेदको मत मान्ने
हुनाले मरेको महीनादेखि विजोम महिनामा प्रेत-मुक्तिलाई भद्र गण
हुनाले लामाहरू तथा धर्म गर्छन अर्थात् घेवा जस्तो हुन्छ ।
साउने संक्रान्ति र दशरथ कुम्भपानीमा ब्राह्मणबाट, तर्पण भएन
गर्नुपर्छ । तुषारत, पार्श्वान्त, दान-प्रदान आदि पनि गैह्र प्रहृत्य
पुरेतले गर्नुपर्छ । मामाका योग कृष्णको डोगलाई, कृष्णको अर्ध
मामाका छोटालाई, सोह्र घण्टा । दुई गरि गुरुङहरू बसोनेने
हुँदैनन् । भोटे लामाहरू हुँदैनन् । छौण भने एक दिनमा
प्रार्थन गर्छन् । योग जाति जस्तोको माम् खान्छन् । थामा
भैंसीको माम् खाँदैनन् । सोह्र जातवाला मर्दा आफ्ना जाति
ध्यावुछ भन्ने पुरेत हुन्छन् । थामी जस्तो गुरुङ कुमाले
झ्याली बजाई मरेका विजोम महिनामा अर्धो गर्दछन् । चार जना
चिवाह गर्दा केही काम बाह्र घण्टा लाग्दैनन् । बाजा, योग
गर्नुपर्ने बाँकी क्षत्रियको जस्तो हुन्छ । कास्की, लमजुङ र
गल्याङका गुरुङको रोदी घरमा सोह्र वर्षका छोरो पुग्नेले
दोष लाग्दैन । गुरुङहरूको घरती भुमिङ्ग्वेलदेखि सोह्र वर्ष
तकमा छ । नेपाल काठमाण्डू ठमेलका कर्णेल हस्तचोर
गुरुङको पनि चार जात, सोह्र जातको वंशावली छ ।
सर्वे अगाडि नै दिगको, अगाडि नै लघाङ्को हो । गुरुङ
सोह्र जातमा गुरुङहरूको वंशक्रममा १६ वटा
गराउने गरिका लक्ष्मण कर्णेल रहेछन् । तिनका पुतामा
र सोह्र जात गरी गराएको लाख-सोह्र छ । तसर्थ गुरुङ
थिति विषयको काम यही बुझेर गर्नुपर्छ ।

गुरूपुत्र र राजपुत्र र खवासको रण्डिबाजी हुँदा ।
 भट्टीमा बसि मद्यहेरु परदा, भारी नशाले छुँदा ॥
 गुरूवाट महागुरुङ् भइ पछी गुरुङ् भएका महौ ।
 चारै जात र सोह जात हुनगै बिहे गरेछन् तहाँ ॥१॥

गाउँ गाउँ कुसङ्गले गरि फरक् माषा हुनाले अनि ।
 एकैछत्त गरी बसेछन सबै हिमालयैमा पनि ॥
 यो वंशावलि जो गुरुङहरूको देखिन्छ राम्रो छ यो ।
 नेपालमा गइ जो बुझेर मइले छाप्ता तयारी भयो ॥२॥

पचीस् सालमहाँ गुरुङ लछमन् कर्णेल साहेबले ।
 चारै जाति र सोह जाति यि मिलाउने त हीसाबले ॥
 विन्ती पारि ठुलो सनद् गरिदिँदा श्रीतिन् महाराजले ।
 बीहे गर्न र खान पान त मिलाएछन् ति गुरुङले ॥३॥

गुरुङ्को खलबल् अघी सतहत् सालमा उठेको हुँदा ।
 राखेको झिकि लालमोहर सनद् नीकालि देखाउँदा ॥
 चारै जाति र सोह जातिहरूको एकै भएको महौ ।
 मैले हेरि बुझी गुरुङहरूमा विन्ती चढाएँ यहाँ ॥४॥

चारै जाति र सोह जातिहरू छन् कर्णेल नेपालमा ।
 कप्तानको गिनती छईन त सुवेदारहरू छन् देशमा ॥
 कोही दुःख भई नविब्रुन मनी दर्जा बढाई दिने ।
 नेपालमा गुरुङहरू छन सबै धर्म गरी जो लिने ॥५॥

हिन्दुस्तान जताततै छन यिनी अंग्रेजि छाऊनिमा ।
 सवेदार बहादुरै भई भई तक्मा लि घुम्लन् सिमा ॥
 लडनामा यि लडाकि छन् बहुतई अर्जुन जस्ता सबै ।
 सो संग्राम नजितेर एक पनि जो यी फर्किदैनन् कबै ॥६॥

छोटा मोटा पिडौला नयन नङ नसा केहि भिः भएका ।
 गाला केही उठेका गरधन पिठिऊँ छाति चेप्टो भएका ॥
 भुस्तीघ्रे बिध्न शूरा गुरुङहरु सबै बैरिलाई भगाई ।
 गादो पारो खुकूरी भिरीकिन हिँडछन् टोपि कालो लगाई ॥७॥

किराती (राई) को प्रादुर्भाव

हनुमान् ढोकाबाट पूर्व ४ नम्बर भोजपुर ७० कोश पर्दछ । यहाँ सरकारी अदालत, जङ्गी परेट, गोस्वारा, हुलाक-घर आदि अड्डाहरु छन् । यो ठाउँ किरात देशको माझ पर्दा माझकिरात भनेका हुन् । यसको सिमाना दुधकोशी पूर्व, अरुणकोशी पश्चिम, चूरे महाभारत-देखि उत्तर, ओट-सिमानादेखि दक्षिण हो । यहाँ चामलिक राई, कनतावा राई आदि रहन्छन् । किरातमा रहने भनी राईहरूलाई किराती भनेका हुन् । 'किराती' शब्द संस्कृत पनि हो । दुधकोशी-बाट पश्चिम, तामाकोशीदेखि पूर्वलाई ओझो किरात भन्दछन् । यहाँ रुजाली राई आदिहरु बसेका छन् । मेचीदेखि पश्चिम, अरुण वाद-शाहदेखि पूर्वलाई एखो किरात भन्दछन् । यहाँ लिम्बूहरु बसेका छन् । पहिले भनि सृष्टि हुँदा पृथिवी र आकाश उधो पकाछेउमा जोरिदा पृथिवी आमा, आकाश बाबु भई एउटी कन्या निनामरेमा नाम भएकी जन्मिछन् । ती बढेर जमान भई हावा (वायु) गर्भ-स्थानमा हुलेर गर्भवती भई एउटी छोरी निनिथामा भगे जन्माइ-

छन् । तिनको पनि उमेर पुगेर जमान हुँदा आफ्नी आमासित—हे
 आमा ! तिमिले मलाई कसो गरी पायो भनी सोधनी गर्दा आमाले—
 हे छोरी ! मैले ता वायु डाकेर गर्भस्थानमा हुली तँलाई जन्माएँ
 भन्दा त्यो निनियामा छोरी डाँडामा गई हावालाई डाकी, ती हावा
 पाखा भिस्ताबाट डाँडा-डाँडा हुँ गर्दै आफ्कामा आमालाई कहँदा
 आमाले—हे नानी ! ती वायु ता तेरा बाया हुन्, तेरा पति ता
 माथि आकाशमा रुवापा भन्ने शुक्र पो हुन् भन्दा बाबुलाई बिदा
 गरी शुक्रलाई कसोरि ल्याउँ भन्दा आमाले जीगियो भन्ने पंछीलाई
 दैदस्तुर दिई कलिया गठाउँदा शुक्र ता पश्चिमतिर अस्ताउँदा त्यस
 ठाउँमा बृहस्पति बसेका रहेछन् । तिनै बृहस्पतिलाई कलियाले
 जानै पखो भन्दा म यस्तो नराम्रो गर्दहा छु । अहिले म गणपछि
 अवस्थ मनपढेन, भो जात्र भन्दा कलियाले निश्चय हेर्ला हुनेछैन
 भनी करकाप गर्दा हुन्छ त भनी पोराकहरू लगाई कलियाका साथ
 खानी आए । घरनेर पुगी कलियाले खबर दिई हेर्छन् त नराम्रा
 गाँड पनि हुँदा मन नपरी फर्काइदिँदा कलियासित बृहस्पतिले भने—
 म भन्दै थिएँ दिँदैनन् भनी अब म भरे फर्कँदा घाम सूर्यको ताप
 बढाई पृथ्वीको मार-पात, समुद्र सुकाई जान्छु । त्यस बखत ती
 कन्या अस्तीको कलेजो फोक्सो मृकें आउँछ । यस रुखका
 टाकुरामा जलुकाको पात ओछ्याई त्यसमा पीसाव गरी जान्छु ।
 सारै आखिरी परेका बखत तिमिले आफ्ना पुछुरले त्यसका मुखमा
 अलि अलि छर्किदिनु र थिथाता कहाँ छ भनी आँखा उघाछे । त्यसै
 मौकामा पियाइदिनु भनी अह्राई गणछन् । त्यसि पिरकाबाट गर्भ
 रहीगणछ । उसले म गर्भिणी भएँ जनी विचारै पाइन । त्यसो
 भएकाले सर्वज्ञात पाउने भइछ । पछि गाउँदा पो मनमा आश्चर्य
 भई पहिला जन्मेको रजुवी भन्ने अरेरी काँडा, दोस्रो जन्मेको
 धुरेरवा काँडा, तेस्रो जन्मेको बोधाम काँडा, चौथो जन्मेको मुसुता,
 पाँचौं जन्मेको बाँदर, छैटौं जन्मेको बनेसखण्डी बाघ, सातौं जन्मेको

किराती रहेछन् । यसै उसले बाघका भाई किराती हुँदा सिंह जस्ता किराती देखिएका छन्, पहिलो प्रमाण यही रहेछ । दोस्रो दशै किरातीहरूको बस्ती अधिको सोमाकुङ्ग चाराहचौर हुँदा यी दशै किरातीहरूको कास्थप गोत्र भएको हो । यी किरातीहरूले गुरुङ्ग-सिनी, मगनी, भोटिनी, संग्यासिनी यस्तै हिसावसे तल्लो जात र माथिल्लो जात राखेर जन्मेका नौ लाख किराती भएका छन् । यस किरातीहरूको अलि-अलि फरक भई दस किसिमको भाषा भएछन्, तापनि मुख्य भाषा यौटै छ । चामलिङ्ग राई १, वनतावा राई २, थुलीङ्ग राई ३, कुलुङ्ग राई ४, खालीङ्ग राई ५, यान्द्रङ्ग राई ६, सापाङ्ग राई ७, गोधङ्ग राई ८, दासीङ्ग सामा राई ९, मनथर्नु राई १० । यी दस राईमा थुलीङ्गे माने थुलीङ्ग आदि पाँच थरिको र वनतावा आदि पाँच थरिको व्यवहार आपुसमा अलि अलि फरक छ । मेगचन रु० १० पैसा भने यी दशै जाति तिर्छन् ।

दशै किरातीको जिहेवारीको चाल-चलन

दशै किरातीहरूको विवाह सरोवरी चलेको छ । मामाकी छोरी • कुपूकी छोरीको गोडा धुन्छन्, विवाह कदापि गर्दैनन् । धनीको केटी मामा जाँदा कलिया भनी दुइ जना मानिस, दुइ चिण्डा रक्सी पठाई सो केटीका घर पुगेपछि रक्सी पञ्च भलाबीलाई बाँडी आफु-समेत खाए भने केटी दिने पक्का भयो । सो रक्सीको चिण्डो फिर्ता गरिदिए भने केटी दिएन भनी जान्नुपर्छ । केटी तरफका मानिस-हरूले कलियालाई जस्तोसुकै गाली, हप्की-दप्की गरे पनि हात जोरी जीउ-जीउ गरी बोल्नुपर्छ । चिण्डाको रक्सी नखाएसम्म मान्नुपर्दछ । विवाहमा नरथ अधिको हो तापनि तिलहरी नभई हुँदैन, सो पनि नभए पोते ता नभई हुँदैन हुँदैन । विवाहका दिन आठ-दस दमै बाजा बजाउँदै जाँडको सगुन गर्दै, दुलहालाई सेना

नुगाको फेटा गुताई सिकी लगाई, छाता बोदी जान्छन् । उनीहरू-
 का बाहुन बिजुवा भन्नेले विवाह गराउँछन् । नाच-कीर्तन हुन्छ,
 गीत गाउँछन् । भोलिघेर दुलही लिई आउँछन् । माइतीहरूले दिने
 कुरा दिन्छन् । चोरा विवाह गर्नेले पनि बाहुनले कहेबमोजिमको
 दिनमा विवाह हुन्छ । विवाहको घन्टा छिनेपछि माइतीले खाने ४
 कल रीत अठार रुपियाँ र करकोशेली गरी आउन-जान बाधा
 पुग्दछ, तापनि वाग्दानको रीति रहेकै हुन्छ । पक्का हुँदैन । ध्वमि-
 चार गरेका पक्षमा जार हाश्र हुँदैन खर्च उत्ती पर्छ । धनीका पाँच
 चोरी विवाह गरेको फाप्छ भनी चोरी विवाह गर्दछन् । विवाहका
 विधिमा बाहुनको काम छैन । मघोवा फेराउवाले गर्छन् । कर्म
 गर्दा भाले गोर्था कुवुरा राम्रा नभई हुँदैन । भालेको रगत आपन
 भने जाया जन्म हुँदैन । दुधैको रगत आयो भने दुधैको बढिया
 हुन्छ । गरीब राईहरूको विवाह गर्दा टाट बजारबाट गीत भाषेर
 केटा खगी एक-दुइ महीनापछि चार-पाँच चिण्डा जाँड्, दुइ चिण्डा
 रकसी, दस किरातको दस रुपियाँ भेटी, हुनेको सुँगुर, नहुनेको
 सुँगुरको साँभो लिई ससुराली माझ जान्छन् । किरातीहरूको सहो-
 दर विधवा माउज्यू लग्नेमा बात लाग्दैन । अरू कुरा गरे बात
 लाग्छ । कोही किरातीकी छोरी राम्रो तरुणीमा छेत्री-ब्राह्मणहरूले
 कायाकरनी गरी जाहेर नगरी बस्ने भने किरातीको वेचा सो केटा-
 लाई लाम्ने हुन्छ । चेपाङ भएको भामा-बाबुलाई जाहेर गरे केही
 हुँदैन, नगरे तुलो लँगडो हुने हुन्छ । खानेकुराका हकमा हुनेले
 धातुका माँडामा पकाई खाने, नहुनेले माटाका हाँडीमा पकाई
 खाने । सोहो चुहामा कसैलाई देऊन नदिने हुनाले बाहिरी चुहो
 भित्रै हुन्छ । भित्री चुहामा सदासर्धदा जाँड मरहेमा पितृहक
 भान्छन् भनी सदाकाल प्रेमसित जाँड राखी छाड्छन् । खानाका
 हकलाई सिस्नु ज्यादा खाने चलन छ । विवाह आदि शुभ काम
 गर्दा सकैसम्म पाँदुरे कोदो, केही सोप लागेन भने मामूली कोदो

नमै हुँदैन । छोरीको ३ दिनमा, छोराको ४ दिनमा नामकर्म हुन्छ । पास्नोमा मात जुवाउँदा छोरीलाई ५ महिना, छोरालाई ६ महिनामा जुवाउँछन् । ठहरमा भनेकानेक बढार्थ राखी मामाहरूले थाल, बढुको, पोशाकहरू पनि दिनुपर्दछ । कपिया, मोहर, पैसाले मुख पुछ्ने राख्नुपर्छ । सक्नेले बाजा बजाई नाच लाउँछन् । ३१५ वर्षमा छेवर गर्दछन्, नयाँ जुवा लाउँछन्, गाईका गोठमा वा आँगनमा ब्राह्मणले कहे बमोजिम गर्दछन्, आम्ना बाहुनलाई सीघा, दक्षिणा दिई आफूहरू इच्छाअनुसार भोज लाउँछन्, नाच कीर्तन पनि हुन्छ । जन्मदा, घटता गाँत दिने ब्राह्मण हुन्छन् । ब्राह्मणले लेखिदिएको नाम चिहामा लेखिन्छ । आम्ना जातका माघौवाले राख्ने नाम बोलाउने हुन्छ । ज्योतिष विषय हेराउने चिहामा नामवाट हुन्छ । द्योता, पितृ मान्नेले कुलदेवताको पूजा चैत वैशाखमा रुखका पालुवा चढ्दैमा वर्षेनि गर्नुपर्छ । बलि दिदा कसैका कुखुरा, बोका, सुँगुर, माछा पनि दिन्छन् । सोह्र भाइमा घैसाको चामल, चिउरा, नयाँ भदुवा नमै हुँदैन, पाँदुरे कोदाको जाँड पनि नमै हुँदैन । केराको ढुप्पा भएको पात राखी बुझाउनुपर्दछ, यसलाई तुप्ता भन्दछन् । चिण्डामा जाँड हाली केराका पातमा राख्नुपर्छ, त्यसै पातमा नयाँ भदुवा कहे बमोजिमका फूलहरू पनि राख्नुपर्छ; बुझाउने सबथाक बुझायपाछे माइमाईले त्यहाँ माउनुहुँदैन, जति मानिस छुन उसिले काम गर्नुपर्छ; छपिपकासे त्यहाँ पाउनुहुँदैन । जानी-जानी साहिनु पर्ने माथ पनि दुक्का-मुढाले हानी लगाउनुपर्छ । काश्यप गोत्रको उच्चारण गरी देव-पितृहरूलाई दिन्छन् । सिघा उठाएको भोलिबेर बोलाई दिन्छन् । पर्वते ब्राह्मण-क्षत्रिय भएका ठाउँमा किरातिनीहरू भन्नुने भएकी बाँदछन् र पर्वते ब्राह्मण नभएका ठाउँमा बाँदैनन् । किरातिनीहरूको ठूलो चलन के छ भने दिनमा कनमा गई छोरा-छोरीको गोडा टिपेर लेख पेलने र रातमा चर्चामा धागो काटी कपडा पनि बन्दछन् । छोराछोरीको लेख लागी बजारमा रोटी

गराका छोया गंटी बिक्री गर्छन् । किरातीहरू चर्गमा घर खेती गर्ने, छिउँ लागेपछि अंग्रेज बहादुरका मुलुकमा गई आरु काट्ने काम लिन्छन् । किरातीको दाही हुँदैन; जुँघा 'कसे-कसेका भए पनि घातलो हुन्छ । रौँ बँदेलका जस्ता टाढा हुन्छन्, किरातीको । बह नाकको माथिल्लो भाग भाँसोभुईँका दोभानगनिको नाक थ्याञ्च लेखी बन्दो हुन्छ, दुःपातिर सबै दृष्ट, ज्यादा अन्ध र ज्यादा दृष्ट पनि हुँदैनन् । डोरी बाटो एक विचासम्म रँगणको हुन्छ; बाटोको टोपी लगाई खुर्पा खुकुरी भिरी तलुवा चारपाटे ओझ्ठा गरी जङ्गी दाटो लिई हिड्छन् । बूढी स्वास्नी जति हँसुली र सिकी लगाउँछन् : नरुनीहरू कं० रु०, अठ्ठी, चयघाका माला (पटना) रानी लगाउँछन् : हानमा सादा वाला चाँदी, काँचका लगाउँछन् । हाट बाजार, बाटो हिड्दा श्रत्रिय-ब्राह्मणले किरातीलाई कहाँ घर भनी, दाजु ब्यावा गाउँका ठाउँ भन्ने, चाचे भनी बोलाए तेरी आमा नलंग भन्ने, दाजु भने तेरा चारुसित कहिले मित लाग्छ भनी पछि निहुँबाट उठान झिकी श्रत्रिय-ब्राह्मणलाई कुट्ने गर्छन् । जम्ना-तम्नी हाट बजार गई नाच्ने, गान गाउने, जाँड रक्सी खाने । दाजु ब्यावा गदांगवे कोही मनसमेत हुन्छन् । बाटामा किराती-नी भेट भएमा खानाको घर कहाँ हो ? मेरो घर पुसाई मजुबा ? पुसाईका कति डाना छन् ? खाना, मेरो एक डाना, तिघो गाई चार डाना, पुसाई जेठो रहेछौ भनी जन्मेको गाल साल र पल्लुको हिस्सा नलिई बढ्ता छोरा-छोरी छन् भने उसैलाई जेठो पछि सन्तान गर्ने ; घरबाट छुर्ग दशमा टिकी लाउन आए आमा-पुति टाँकी लगाई आर्दाप दिगको हाँडीमा ढिडो र सुँगुरको पीडो राई नट्टोसू भनी भन्नुपर्छ । यो गरीब गृहवाको हो । किरातिनी-नी छोटा-छोटा घुँडासम्मका गनिउँ लगाई कम्भरका पछाडि खुर्पा लिई बालक हुनेले कोकामा बालकलाई हाली कोको बोकी र बालक नले डोको बोकी हिड्छन् जहाँ गए पनि ।

किरातीको क्रिया-कर्म

जङ्गीमा कर्नेल, कप्तान, लेफ्टेन, सुबेदार, बडादमो राईहरूको घाट लगी परलोक भएपछि दागबत्ती दिई अलाउँछन् । माछकिरात-
तिर धनीका कसै-कसैका घाट लान्छन् । मुर्दा लाँदा दुइ बाँसको
खट बाँधी कपडाले ढाकी कपडाको बार घारी मुखनेर झुल पारी
सिरानमा र गोडामा काँसका थाल राखी गोडाका बुढीभौला जोरी
बेतको चोया र चाँदीका तारले बाँधी चाँदीको पाताले शिरदेखि
२ कानतर्फबाट घुमाई च्युँदामा जोनुपर्छ । सानु-ठूलो हेरीकन
हुन्छ । एक मानु चामल र एक पैसा कात्रामा हाली लानुपर्छ ।
दागबत्ती दिदा त्यही पैसा चार दाम राखी दिनुपर्छ । मुर्दा लाँदा-
पूल साँगू परेमा खुकुरी तरवार तीनफेर आकाशबाट पाताल गरी
देखाई दाहिना पायाँ नचाई लानुपर्छ । दाह-कर्म गरिसकेपछि बिता
पखालेर आम्ना घरबाट लगेका एक तोंगवा जाँड राखिदिनुपर्छ ।
छातीमा राखेको मोहर, कम्पनी र शिरको पाउको थाल घरमा
फिर्ता हुन्छ ; त्यो शुद्धशान्तिमा चोम्प्याई खान-पीन हुन्छ । थोरैले
दाह गर्दछन्, धेरै गाड्छन् । गाडेका स्थानमा एका मुगा (प्यालो)
खोम्दा अन्न मिल्छ । कसैका बाकसमा हाली गाड्छन् । बिरामी
परेका घरमा एकफेरा वन्दुक हान्नुपर्छ । सुनेका शम्बुबाट बिरामी
भएछ भनी जानुपर्छ ; वहाँपछि दगुरादगुर हुन्छ । मलामीघाट
फर्केदा आधा दाटोमा खान्ना खाउनुपर्छ । मधु खानेलाई मध र
अरु जातलाई फलफूल, दही-मही, भुटेको मकैतक दिनुपर्छ । चार-
पाटे रोल लठो घरका बाटातर्फ गाड्नुपर्छ, माथि फुर्को पारी ।
यसले आज खाँ-पित्त ग्देल्ल भनी जानुहुँदैन, आफ्नु बोली बाहेक
अर्काको बोली बोल्नु हुँदैन, बोल्न भनी लघारेको हो । कोही
किरातीको मुर्दा पर्वतमा लगी अघि भिजहरूले खलन गरे भित्रमा
खास्डो खनेर अलि-अलि रुँदै मुर्दाका साथै चिण्डो, खुकुरी,

गुलेली, मट्यांग्रा, हुफा-चिलिमसमेत मात तिहुन दिई जाँडको मुजुको पनि भित्र हाली नली मुखमा लगाई सो आसन तोपी (पुरी) सात दिनसम्म नलीबाट जाँड हाइदछन्। कोही किरातीका घरका करैसम्म राखी गाडेका छर्जमा चौतारो बनाई सो प-धस गरी राम्रो सुधर माथिबाट छप्पर हाली अल्लाडो समेत गर्छन्। कोही किराती भर्दा फाठको बाकस भित्र हाली सो चेफाभित्र स्वविधिले राख्ने कुरा गखेर माथिबाट छाता जस्तो छाप्न हाली ठूलो नदीमा बगाइ-दिन्छन्। निजहरूको काज किया गर्दाको विधि मुख्य बिजुवा भन्ने थ्याप्रि पुरेत जस्तो लामालाई ख्यापर कसैको घरका तीन दिनमा, कसैको पाँच दिनमा, कसैको सात दिनमा र कसैको दस दिनमा शुद्ध हुन्छन्। विधि भनेको नियम के हो सो छैन। खाने-लाउनेको भने दस दिनमा पुण्याई गर्छन्। मरी चोखिने विधि बिजुवाले के गर्छ भने कुखुरो पीथी टपरीमा राख्ने धनु सिक्कासमेत हातमा रफसी बिजुवाले मुटु पछि एक काँसको कटोरामा नून-तेल राखी किवा-पुत्रीहरू हकवालासमेतलाई चुन लगाउँछन्। हुने-खानेका ४५ दिन भित्र दोहोरा मानिस हिड्ने याटामा वर्षान्त गर्छन्; बाबु-आमाको नाम उच्चारण गरी दुइवामा कुँदी नाम काटी चौतारो बनाएर जोकात अनुसार मानिस जम्मा भई घरबाट निस्कँदा जाँड जाँदै बिजुवा धामी बस्ती स्थान-स्थानमा चिण्डो फोर्दै थ्याप्रो बजाउँदै हथाम्ता मारी सक्ने चौतारामा जाने र घर फर्की आउने गर्छन्। सप्तेहरू कसैका पाटी धर्मशालासमेत बनाउँदछन्। वर्ष-वर्ष दिनमा मुख्य गाउँको पगरी राई जो छ जेठका वण्डी पूर्णिमाका दिन त्यसका घरमा जम्मा भई ज्याम्टा, मजुरा, दोस्र बजाएर मुख्य बुढा-हरू स्वपा-स्वधा, हो हो भनी नाच्ने भित्र एसिसकेपछि उही हिसाबले पालोपाती गरी बुढादेखि नातिसम्म नाच्नेमा बरू गाउँ-का मानिसले जर्नेपिन्ने कोदालो, बञ्जरो, खुकुरी, कर्द, चुलेसी, तरवार, हात-दतियार, एक-एक चिण्डो रफसी लिएर घरमा जान्छन्।

आएका मानिसहरूलाई जात विशेषको खानेकुरादिएर विदा गर्छन्। ठूठा गरिएको दोष चेबेवा लागेछ भन्छन्।

जिल्ला माझ किरात खोटाङकोट गाउँ-घर कोते चक्रप्रसाद भट्टराईजी वर्ष ३६ का र पाटन छाउनीका जमादार मानबहादुर राईजीले र ३ नम्बरका धोलुम र राईजीहरूले ठूलो महत्त दिएर संवत् १९८३ सालमा नेपालबाट उतारी संवत् १९८५ साल ज्येष्ठमा सम्पूर्ण मिलाएर पूर्ण पारी राई-किरातीको वंशावली जस्ताको तस्तो गरी नेपालमा कर्णेल, कप्तान, लेफ्टेन, सुबेदार, जमादार भै आएका र हिन्दुस्तानमा बहादुर सुबेदार आदि भएर बडा लडाईं जिती तकमा लगाएर नाम धन कमाई आएका फेरि जागीर नखाए पनि राई-किरातीलाई सुब्बा, किरातिनीलाई सुब्बेनी पदवी पाएका किराती जातिको ठूलो वंशावली चन्द्र-सूर्य जहाँसम्म रहन्छन् वहाँसम्म चल्नेछ।

किराती-राईको सवाई

सुन सुन पञ्चहो म केही भन्छू।

राइका वंशको, सवाई कहन्छू ॥ १ ॥

राई लिम्बु किराती, एकै मनी ठान्नु।

बनखण्ड बाघका, भाइ यिनी जान्नु ॥ २ ॥

पृथिवी र अकाश, जोरिएका दिन।

पृथिवीमा गर्भ रह्यो, स्त्री जाति थीन ॥ ३ ॥

नीनामरेमा मन्ने, छोरी जन्मीछ।

चन्द्रमाका कला झैं, बढी गईछ ॥ ४ ॥

जमानिमा वायु डाकि, गर्भवती मैछ ।
निनियामा छोरी ता, पैदा भई गैछ ॥ ५ ॥
उमेस्मा यिनिले, आमालाई खोजिन् ।
कसोरी मलाई, पायौ भनि सोधिन् ॥ ६ ॥
गर्भस्थानमा वायु हुली, गर्भवती हुँदा ।
तिमिलाइ मैले पाएँ, दसमास छुँदा ॥ ७ ॥
भन्दा छोरी डाँडा गई, वायु डाकि ल्याई ।
आमालाइ थाहा दीइ, नजीकमा जाई ॥ ८ ॥
आमाले हावा वायु, तेरा बाबु भन्दा ।
छोरीलाई पर्न गयो विद्याचरो घन्दा ॥ ९ ॥
वायुलाई फकाइ आमा भन्छे नानी ।
तेरा पति शुक्र हुन्, आकाशका जानी ॥ १० ॥
जिमियो पंछिलाई, कलिया हाल्ने ।
पठाउनु पर्दछ, बिद्या गरि छाड्ने ॥ ११ ॥
हुन्छ भनी कलिया, जाँदा जाँदा तहाँ ।
अस्ताएछन् शुक्र ता, पश्चिम माहाँ ॥ १२ ॥
शुक्रका स्थानमा, बृहस्पति हुँदा ।
कलियाले विद्याको, कुराकानी छुँदा ॥ १३ ॥
म ता राम्रो छैन, फिर्ता हुन्छु जान्ने ।
भन्दाखेरि फकाएर, लागेछन् तान्ने ॥ १४ ॥
हुन्छ भनि कलियाका, साथ लागि आए ।
बृहस्पति कुरूपका, भनि फरकाए ॥ १५ ॥

बृहस्पति रिसाई, पंछिसित जाहाँ ।
 मन्न लागे फर्कदा, सब कुरा ताहाँ ॥ १६ ॥
 भाजी हालि न दिंदा, यस्तो मनिठान्छु ।
 श्री सूर्यको प्रताप बढ़ाएर जान्छु ॥ १७ ॥
 वहाँ पछि नदी नाला, सब सुफि जाला ।
 झारपात बिलाई, नित्रि जान्छु चाला ॥ १८ ॥
 एही रुख टोट्कामा, जलुपात राखी ।
 पीसाब गरि जान्छु, म ता आज राती ॥ १९ ॥
 हाहाकार भएपछि, निनियामालाई ।
 पुछरले छर्किदिनु, मूत्र तिमि जाई ॥ २० ॥
 विधाता कहाँ छ, मनी आँखा खोल्छे ।
 तेहि मूत्र पिलाउनु, अनिखेर बोल्छे ॥ २१ ॥
 गर्भवती भएको, थाहा पाउँदीन ।
 एति कहि बृहस्पति, त्यहीँ भए लीन ॥ २२ ॥
 तेसै गरे पंछिले, गर्भवती हुँदा ।
 पैदा भए घेरै जाति, दशमास छुँदा ॥ २३ ॥
 अरेलिका काँडा आदि, बानर बाघ जन्मे ।
 तिनै निनियामाबाट किराती जन्मे ॥ २४ ॥
 काँडा बानर बाघका, किराती ता भाई ।
 हुँदाखेरी बलिया, भएकालाई ॥ २५ ॥
 काँडा बानरहरूले शक्तैन कोन ।
 बाघ पनि शक्तैन, उसै भुँडि फोरे ॥ २६ ॥

किरातीहरु हुन्, वनका राजा ।
 यिनी खान्छन् मछली, जाँड रक्सी खाजा ॥ २७ ॥
 यिनिहरुसित जो लड्नेलाई जान्छन् ।
 नश्वकेर मागल गाई माग्दछन् ॥ २८ ॥
 दश जाति किरातिमा पाँचजाति जो हुन् ।
 अलिकति व्यवहार भिन्नै गर्ने सो हुन् ॥ २९ ॥
 बाँकि पाँच चाल चलन, गर्छन सुद्धा ।
 तिर्नुपर्छ मेग्चाहरू दसपैसा जूधा ॥ ३० ॥
 यिनीहरुको, जन्मभूमि, अधिको मान्नु ।
 सिमाङ्गद वाराह-क्षेत्र भनि जान्नु ॥ ३१ ॥
 वाराह क्षेत्रका, वनभित्र भाहों ।
 वनखंडि नाथको, घुनि छ ताहाँ ॥ ३२ ॥
 येशै उल्लेख वनखंडि, बाघका भाई ।
 भनेका हुन् सबैले किराती लाई ॥ ३३ ॥
 यो कुरा बहुतै, ठीक हुन जान्छ ।
 किरातिको काश्यप, गोत्र कहिन्छ ॥ ३४ ॥
 नेपालमा पशुपति, देखि तल भारी ।
 किरातीश्वर, छन् वागमती पारी ॥ ३५ ॥
 किराती देवता, बुझि लिनु पर्छ ।
 किरातीहरुको नाउँ लिने तर्छ ॥ ३६ ॥
 किरातीहरु छन् सबमाका शूरा ।
 यिनीका अगाडिमा अरु भारे भूरा ॥ ३७ ॥

नेपालमा कर्णेल, कप्तान हुन्छन् ।
 लेप्टेन, सुबेदार गल्लि गल्लि घुम्छन् ॥ ३८ ॥
 पाटनका छाउनिमा जङ्गि राई बस्छन् ।
 दिल्ली बजारतिर पनि यिनीहेरु रहन्छन् ॥ ३९ ॥
 हिन्दुस्तान पल्टनमा, तक्मा लाइ घुम्छन् ।
 राई बहादुर भई सुबेदार हुन्छन् ॥ ४० ॥
 हनुमान ढोकादेखी, पूर्व भोज पूर ।
 यसैलाई भन्दछन् पूर्व चार नम्बर ॥ ४१ ॥
 किरातको माझ पर्दा माझ किरात भन्छन् ।
 चामलिङ् र वनतावा, राई रहन्छन् ॥ ४२ ॥
 दूधकोशीदेखि पूर्व अरुण कोशी पश्चिम ।
 चुरे महाभारतदेखि, उत्तरको हिम चीम ॥ ४३ ॥
 सिमाना भोटदेखी, दक्षिणको ठाम ।
 बुझि लिनु पर्दछ, माझ किरात नाम ॥ ४४ ॥
 दूध कोशी पश्चिम, तामा कोशी पूर्व ।
 ओझो किरात भन्दछन् नाउँ छ अपूर्व ॥ ४५ ॥
 रुजाली राई आदि यहीं नै रहन्छन् ।
 नौलखा राइ छन् भनि सबै भन्छन् ॥ ४६ ॥
 अरुण वादशाह, देखि पूर्व गन्छन् ।
 मेचीदेखि पश्चिम पल्लो किरात भन्छन् ॥ ४७ ॥
 लिम्बूहरु बसेका याहीं छन् सारा ।
 तल माथि परेमा आउँछन् धारा ॥ ४८ ॥

राईका जातमा लिम्बू छन् मारी ।
 तिनसुरिको घोक्रो बोकी हिड्छन् खोला तारी ॥ ४६ ॥
 यिनी भन्दा बलिया, अरु कोहि छैनन् ।
 कसैलाई यिनीहरू, गन्दै गन्दैनन् ॥ ४७ ॥
 यिनीलाई समाउन कसले सक्छ ओ हो ।
 बनको बाघ पनि कुकुर हुन्छ जो हो ॥ ४८ ॥
 दिनु हुन्न यिनि लाइ, जुँघाको ताप ।
 रिसाउँदा हुन्छन् गहुमन साप ॥ ४९ ॥
 बाबू भनि बोलाए रिसले चढ्ने ।
 तेरी आमा कहिले मैले लग्न भन्ने ॥ ५० ॥
 दाज्यू भनि पुकारे तेरा बाबू सीत ।
 मित कैले लाएँ र भन्ने यिनको रात ॥ ५१ ॥
 साइनू लाएर बोलाउनु हुन्न ।
 झगडाको निउँ झिकी लाग्छन् बाटो थुन्न ॥ ५२ ॥
 स्वास्नीलाई सुम्बिनी लोग्ने लाइ सुब्बा ।
 भन्नु पर्छ हुँदैन, भन्न लाइ बूबा ॥ ५३ ॥
 काँहो घर भनी सोचे, खाँबा गाडे ठाम्मा ।
 भनिकन हिड्दछन्, आफ् आफ्नु काम्मा ॥ ५४ ॥
 राइलाई चलाउने, आफै चित खान्छन् ।
 चारपाटे तलुवा, लाठाले हान्छन् ॥ ५५ ॥
 राइसित राय लिई, काम गर्न पर्छ ।
 कहाँ पछी आफ्नू दुःख सबै टर्छ ॥ ५६ ॥

सिंह मन्हु किराती राई हुन जान्नु ।
 राइलाइ सातुतीनु कति नठान्नु ॥६०॥
 आँखी झर्ने बिचको नाकको मूल ।
 येन्चो हुन्छ बहुतै राइको कूल ॥६१॥
 जुँघा हुन्छन् पातला किता हुँदैहुम ।
 हुँदैने दाही किरातिको चिह्न ॥६२॥
 बँदेलको जस्तो ठाढो रड हुन्छ ।
 किरातिको एहि चिह्न अर्को मधु कुन्छ ॥६३॥
 गहुँगोरा हुन्छन् तिनै किरातका ।
 बल्ला दुवै किरातका हुन्छन् मध्यमैका ॥६४॥
 बल्ला किरातका अलि अग्ला हुन्छन् ।
 मोटाघाटा पहल्ल्यान् जस्ता इनी घुम्छन् ॥६५॥
 बाहाँकटे भोटा टोपी साँडीका लाई ।
 बाँछन् पटुका फुरका खसाई ॥६६॥
 खुकुली खुरपा कम्मरमा भिर्छन् ।
 चारपाटे तल्लुवा जंगीलाठो भिर्छन् ॥६७॥
 स्वास्नी जति बूढीले हँसुलि र सिक्का ।
 लगाएर हिँड्छन् नगरेर फिक्री ॥६८॥
 कम्पनीका अठबिका चउबिका माला ।
 तरुनी लाउँछन् काँच चाँदी बाला ॥६९॥
 मामा-छोरी फुपु-छोरीसित बिहा हुम ।
 गोडा घुन्छन् इनका धर्म अन्न-धुम ॥७०॥

दाज्यू मरे भाउज्यू देवरले राखने ।
 हकजम्तो देखिन्छ अरुमा नआँकने ॥७१॥
 कलिया हालीवरी विद्या पनि गर्छन् ।
 चोरी गरी विद्या गरे फासछ भन्छन् ॥७२॥
 चोरी विद्या गरे पनि ससुराललाई ।
 दैदस्तुर दिनुपर्छ दुवै जना जाई ॥७३॥
 गरोपले गीत गाई हाट बजारवाट ।
 विद्या गरी ल्याउँछन् गरि ठुलो आँट ॥७४॥
 पाङ्दुरे कोदाको जाँड रक्सी पाई ।
 अति शुद्ध मान्छन् देव-पितृलाई ॥७५॥
 कोदाको जाँड नमै काम बन्द हुन्छ ।
 राइलाइ फोदैका जाँडको गुन्छ ॥७६॥
 सन्तान् धेरै हुनेलाइ जेठा भन्छन् ।
 बजारमा सलाम उसैलाइ गर्छन् ॥७७॥
 सन्तान् कम्ति हुने जेठा राईलाई ।
 सलाम गर्दैनन् कान्छो जानि भाई ॥७८॥
 किरातीहरुको बुझि लिनु पर्ने ।
 धेरै थोक अरु छन्, कहाँतक गर्ने ॥७९॥
 किरातिका वंशको पुरानो रीत ।
 नछोडी बनाएको खुप मझासीत ॥८०॥
 ठड्डा गरि आएका दोषलाई राई ।
 बेबेवा लागेछ मन्दछन् जाई ॥८१॥

राइका छोरी-बेटी पर सदा खेरी ।
 पर्वते गाउँमा - बार्दछन् हेरी ॥८२॥
 छोरोको नामकर्म तिन दिन्मा गर्छन् ।
 छोराको नामकर्म चार दिन्मा गर्छन् ॥८३॥
 छोरीको पास्नी ता पाँच मैहामा हुन्छ ।
 छोराको ता पास्नी छ दैहामा हुन्छ ॥८४॥
 टपरिमा विधिसित पदार्थ राख्छन् ।
 मामाले पोशाक बटुको दिन्छन् ॥८५॥
 रुपियाँ मोहरले मुख पुछ्नु पर्छ ।
 छैन भने पैसाले मुख छुनु पर्छ ॥८६॥
 बजाएर बाजा सक्नेले गर्छन् ।
 नाच कीर्तनहरू पनि गर्नु पर्छ भन्छन् ॥८७॥
 गोठमा कि आँगनमा छेओर गर्छन् ।
 बाहुनले कहेका विधि सब मान्छन् ॥८८॥
 सिधा र दक्षिणा आफ्ना बाहुनलाई ।
 दिइ आफु भनेर खान्छन् सब जाई ॥८९॥
 जन्मदा र घटता बाहुनले दिन्छन् ।
 गउँत खाइ घरको काम अनि गर्छन् ॥९०॥
 बाहुनले जुराएको नाम चाहिँ जो हो ।
 चिह्नमा लेखिएको जानिलिनु सो हो ॥९१॥
 बोलाउने नाउँ ता मघौवाले राख्छ ।
 चिह्नको नाम ली, ज्योतिषिले हेर्छ ॥९२॥

पाछुवा चढने चैत वैशाख माहीं ।
 कुलका देवताको पूजा हुन्छ ताहीं ॥६३॥
 बसेनि गर्नु पर्छ बलि दिँदा खेरी ।
 सुँगुर र कुखुरा, बोके माछा हेरी ॥६४॥
 दिनु पर्छ चलेको सोधि बूढासीत ।
 नछोडी गर्नु पर्छ अचिको रीत ॥६५॥
 सोहोर सरादमा विधि गर्नु पर्ने ।
 बुझि लिनु राहले आफुले गर्ने ॥६६॥
 वैयाका चामल र चितुरा केरि ।
 लिनु नयाँ अदुवा नमै हुन्न हेरी ॥६७॥
 पाछुदुरे कोदाको जाँड चिएडा भरी ।
 चाहिन्छ कहेका फुल बरि-थरी ॥६८॥
 केराका पातमा यी राख्नुपर्छ यीजो ।
 कुप्रा भन्ने गर्नुपर्छ चली आयो हीजो ॥६९॥
 आइमाईहरूले हुन्न त्याहाँ वस्न ।
 भएपि मानिसले हुन्न त्याहाँ पस्न ॥७०॥
 जति छन् उनैले काम गर्नु पर्छ ।
 अरु आइ गरे भने आफूलाई पिछ्छ ॥७१॥
 जानी जानी साहिन् पर्ने आए जहाँ ।
 हुंभाले र झुडाले हान्नु पर्छ ताहाँ ॥७२॥
 काश्यप मोत्रको उच्चारण गर्नु ।
 देवता र पितृलाई अन्न दिइ तार्नु ॥७३॥

सिधा उठाएको मोलिवेर ढाकी ।
दछिना समेत नै दिनु पर्छ राखी ॥१०४॥
अनिसेर सराहको बोज हुन्छ ताहीं ।
किरातिको चालचलन् लेखिदिउँ बाहीं ॥१०५॥

— ० :—

विवाह प्रकरण

स्मृत्यर्थसारे-इत्थं सगोत्र सम्बन्धे विवाहविषये स्थिते ।
यदि कश्चित् ज्ञानतस्तां कन्यां मूढोपगच्छति ॥
गुरुत्वरूपवताञ्छुभ्येद्गर्भस्तज्जोऽन्त्यतां व्रजेत् ।
भोगतस्तां परित्यज्य पालयेज्जननीमिव ॥
अज्ञानादेन्दवैः शुद्धेत् त्रिभिर्गर्भस्तु कश्यपः ।

—बृहद्यमः

—एवं सपिण्डेषु ।

—तिथितत्त्वे बौधायनः ।

सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागे विधीयते ।

सपिण्डां सगोत्रां वेदज्ञानादुपगच्छेन्मातृवदेनां विभृयात् ।

सगोत्री कन्याका साथ विवाह गरेको शुद्धि गुरुपत्नी गमन गरेको प्रायश्चित्त हो गर्नुपर्दछ । उसबाट उत्पन्न भएको गर्भ (बालक) चण्डाल हुन्छन् । तीसित भोग त्याग मात्र नगरी महतारी समान पाखान गर्नुपर्दछ । अज्ञानले विवाह भई सन्तान भए ता तीन चान्द्रायण व्रत गर्नाले गर्भको शुद्धि हुन्छ । यही प्रकार सपिण्डां सात पुस्ता भित्रकी कन्या विवाह भएमा प्राण परित्याग गर्नुपर्दछ । तिथितत्त्वमा बौधायनको बाक्य छ—गजानीकस सात पुस्ता भित्रकी कन्या, सगोत्रकी कन्या विवाह गरेको भए महतारीका समान पाखाना गर्नुपर्दछ ।

परिणीय समोत्रान् तु समानप्रवरान् तथा ।
 त्यागंकु र्यान् द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
 समानप्रवरां कन्यामेकगोत्रामथापि वा ।
 विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥
 उत्सृज्य तां ततो भार्या मातृवत् परिपालयेत् ॥ -वशिष्टः

मगोत्री कन्यासित विवाह भए त्यसलाई भोग नभरेर अगोत्रलाई
 पाले झै पाल्नुपर्नेछ ।

छोगी क्षत्रियकी विहे गरिवरी, बाहुनलाई दिनु ।
 बाहुनले पनि छोरि पाइ विधिले खास् बाहुनैमा दिनु ॥
 सात् पुस्ता यहि रीतले बिति गए, त्यो सातऊँ क्षत्रिणी ।
 हुन्छे ब्राह्मणि भन्दछन् ऋषिहरू, पाराशरादी पनि ॥
 यस्ता बातहरु धर्मशास्त्रतिर जो, खोजे बहुत् मिल्दछन् ।
 एकै गोत्रमहाँ विद्यावरि हुने पाइन्न काहीं बचन् ॥
 एकै गोत्र र एक जो प्रवरमा, बोझा नजानी गरे ।
 कन्या छोडि कपाल खौरि अनि प्रायश्चित्त गर्नु अरे ॥
 श्री चन्द्रायण गर्नु पर्छ बुझ्नु, जानी विवाहा गरे ।
 श्री चान्द्रायण गर्नु दोबर अनी, राम् राम भन्नु हरे !
 कन्याले पनि गर्नु पर्दछ विधी, आधा पतीका जती ।
 आमा झै गरि पाल्नु पत्तिकन ती, हुँदैन् छनू रती ॥
 एकै गोत्रमहाँ नजानि भुलले, बोझा गरी भोग् गरे ।
 दो चान्द्रायण गर्नु पर्छ बढता, फेरी नछनू मरे ॥

जानी जानि विहे सगोत्रिहरुमा, मै भोग मैगो जहाँ ।
 धेरै काल त गर्नु पर्दछ बढी, चान्द्रायणादी तहाँ ॥
 गुरूमा सित भोगदा त गरने, चान्द्रायणादी अति ।
 प्रायश्चिना छ जो छ वर्षतकको, त्यै गर्न भन्छन् कति ॥
 एकै गोत्रविषे विहे नबुझि मै, सन्तान जन्मेमहाँ ।
 चान्द्रायण् गरि पत्निसीत रहन्, पर्देन छोड्नु तहाँ ॥
 काश्यप् गोत्र भनेर जान्नु तिनका, सन्तानहेरु जति ।
 चाण्डाल् हुन्छन जानि जानि त विहे, मै जन्मिएका तति ॥
 जातैदेखि पत्नीत मै ति गएका, तिन्का त छोरी अनि ।
 बाइनीसित शुद्रचाट भएका, सन्तानलाई पनि ॥
 एकै गोत्रविषे विहे गरि भएका पुत्रलाई भयो ।
 यी चाण्डाल भनी यमस्मृतिविषे, पाइन्छ लेखीयको ॥
 यो मैले बुझ्छु धर्मशास्त्रहरुको, सारांश लीई मने ।
 जे जे हुन्छ हबोस गर्दछु भने, गर्देन कोही मने ॥
 तत्सत् दान दि लीनु हुअ कहिल्यै आप्ता सगोत्रीमहाँ ।
 जुठो लाग्छ सगोत्रिमा अलिकती, वीचार गर्नु यहाँ ॥
 एकै गोत्रविषे पुरोहित भई, श्रद्धा कसोरी लिनु ।
 ली चणोदक श्राद्धमा कसरि पो, टोका लगाई दिनु ।
 तस्मात् पणितले कदापि नभरोस् आप्ता सगोत्रीमहाँ ।
 कन्यादान दिनु लिनु र पुजनु छोडी दिनु है तहाँ ॥

मातृगोत्रनिर्णयः (शातातपः)

मातुलस्य सुतासुद्वा मातृगोत्रां तथैव च ।
 समानप्रवरां चैव गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छत्युद्वाहकर्मणि ।
 जन्मनाम्नोरभिज्ञातेऽप्युद्वाहेदविशंकितः ॥

इति व्यासोक्तेरज्ञातनामत्वेन सगोत्रत्वदोषस्तथापि नेदं कलौ प्रवर्तते

गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।

इति कलिवर्जत्वोक्तेः इदं मातृगोत्रवर्जनं माध्यन्दिनीयानामेष ।
 मातृगोत्र माध्यन्दिनीयानामपुत्रायाश्चेति सत्याषाढोक्तेरिति कश्चिन्-
 भट्टाराष्ट्रकल्पितवान् तन्निर्मूलम् । अन्यथा गुर्जरादेः कालियस्य कुतो
 न निषेधः । अतएव प्रवरमञ्जरीकारः दोषस्थानिगुत्त्वात् सर्वेषां
 मातृगोत्रं वर्जयामिति । यत्तु गुर्जरादीनां माध्यन्दिनीयानामप्याचरणाच्च ।

एकस्मिन् प्रवरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य च ।

तमुद्वाहं न कुर्वीत सा कन्या भगिनी स्मृता ॥

इति मातृकुले प्रवरचिन्तनमुक्तम् । तदासुरादिविवाहोदापरमिति-
 दिक् । विस्तरस्तु ग्रन्थान्तरे ।

माताका गोत्रकी कन्या अथवा आम्ना गोत्रकी कन्या अथवा
 आम्ना प्रवरकी कन्याका साथ गमन करे चान्द्रायण व्रत गर्तुपर्षच्छ ।
 कोही माचार्य माताका गोत्रकी कन्याका साथ विवाह हुँवैन मन्थन ।
 जन्मको नामको ज्ञान छैन भने व्यासोक्तिका अनुसार सगोत्रको दोष
 मान्दैनन् । माताका गोत्र र सपिण्डकी कन्याका साथको विवाह र
 गोवधको पनि निषेध छ । माताका गोत्रको परित्याग माध्यन्दिनीय
 शाखापालाको मात्र हो । अतः सत्याषाढको यो उक्ति कुनै

महाराष्ट्रीले कल्पना गरेको हो, परन्तु निर्मूल छ । मत्र ता गुर्जर (गुजराती) हरूको र कातीयहरूको निषेध किन भएन ? यसै कारण प्रवरमञ्जरीका कर्ताको मत छ कि यस अधिक हुनाले माताको गोत्र सबैलाई निषेध छ । कसैले माध्यन्दिनीय शाखावाला गुर्जर महाशयहरूका आधारले यो कहेको हो, एकै प्रवरको समानता हो । वरकी माताको गोत्र छ भने ता त्यस कन्याका साथ विवाह नगर्नु, कारण ती कन्या भगिनी हुन्छिन् । माताका कुलमा प्रवरको विचार त्यस कन्याका विषयमा सम्बन्धुपर्दछ जो आसुर मादि विवाहबाट विवाह गरेकालाई हो, अन्य ग्रन्थहरूबाट जान्नुपर्दछ ।

अन्यासु पितृगोत्रासु मातृगोत्रगतास्वपि ।

परदारेषु सर्वेषु कृच्छ्रं सान्तापनं चरेत् ॥—यमस्मृतिः

माता-पिताका गोत्रको स्त्री र परस्त्री या सबका साथ शमन गर्ने सान्तापन कृच्छ्र गर्नाले शुद्ध हुन्छ ।

कुमारीसम्भवास्वेकः सगोत्रायां द्वितीयकः ।

ब्राह्मण्यां शूद्रजनितश्चाण्डालस्त्रिविध स्मृतः ॥—ध्यासस्मृतिः

कुमारीबाट १, सगोत्री कन्याबाट २, ब्राह्मणीमा शूद्रबाट पैदा भएका ३ । यी तीनै चाण्डाल हुन् । यिनीहरूलाई देखे सूर्यदर्शन गर्नाले शुद्ध हुन्छ भनी व्यासस्मृतिको १०।११ श्लोकमा लेखेको छ । एकै गोत्रमा विवाह नगर्नु ।

कन्यादानाधिकारी

पिता पितामहो भ्राता सङ्कल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाथो प्रकृतिस्थः परः परः ॥ —याज्ञवल्क्य

पिता नमए पितामह, नमए भाई र सपिण्डभिन्नका कोही नमए
आमाले कन्यादान गर्नु ।

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य कोपं न कारयेत् ।

अग्रजायां तु कन्यायां नाश्रीयात् तस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्वाश्रीयात्कदाचन ।

अथ भुञ्जीत मोहाच्चेत् पूयाशी नरके वसेत् ॥

अपरार्द्धमा आदित्यपुराणको वचन छ कि ज्वाइँलाई म विष्णु-
स्वरूप मान्दछु. उनका उपर क्रोध कदापि गर्न उचित छैन । जसका
सन्तान भएका छैनन् त्यस कन्याका घर भोजन गर्न निषेध छ । जो
अज्ञानले खान्छ, त्यो पूय जाम नरकमा जान्छ । सन्तान भएपछि
खान हुन्छ, दोष लाग्दैन ।

छोरीका घर खानु हुन्न यउटा सन्तान केही नमै ।

प्राजापत्य गरौस पानि पियको मात्रै पनी भूल मै ।

भारी पाप छ, पाप छैन यउटा सन्तान मै खायको ।

यो हो पाकलकारिका र अनि जो आदित्यपूराणको ॥

ब्रह्मवै-एतीलाई कदापि छोरि नदिनू दीए त पापी भयो ।

यो जो हो ऋषिवाक्य हो नजर दी हेरीलिनूहोस यो ॥

ज्ञानीलाई दरिद्रलाई र अती रीसाहलाई अनि ।

मूखाले खुनिलाई पापि र बुढा पट्मूर्खलाई पनि ॥

रोगी भो जडलाई निन्दित नपुंसकलाई लाटाकन ।

अन्धालाई पनी हुँदैन बहिरालाई नदीनू मन ॥

जो की ईलमहेरु केहि नहुनेलाई नदीनू रती ।
 एकै गोत्रमहाँ नदीनु जनले दोने पशू हो अनि ॥
 अकाशे दुभि रोग कुष्ट भयकालाई नदीनू त यो ।
 येतीलाइ नदीनु छोरि त दिए त्यो ब्रह्मघाती भयो ॥
 गूणी, पण्डित, सन्त, वैष्णवहरू वैदीकलाई दिनु ।
 दीनू छोरि जवान सज्जनहरूलाई दि नाता लिनु ॥
 जरस्ते दिन्छु मलाइ येति रुपिया उस्लाइ दिन्छू मनी ।
 कन्या बेचि बिहे गरेर बढता खाने त पाजी पनि ॥
 त्यो ता पुग्दछ कुम्भपाक नरकै आम्ना यकै आँतकी ।
 कन्याको गुह-भूत खाइरहला छोरी-ब्यचा पातकी ॥
 कौवाले, कृमिले लुछी नरकमा घुम्नेछ घेरै गई ।
 चौधै इन्द्रतलक् घुमीसकि अनी रोगी कसाई भई ॥
 मासू बेचिरहन्छ रात-दिन जो पापादिका भोगको ।
 फेरी भोगि रहन्छ यो वचन जो हो ब्रह्मवैवर्तको ॥
 कश्यप बीह्या गर्दछ छोरिको पुरुष जो दोहोरि खचै लिई ।
 एकता आफइ पाप भोग्दछ ठुलो कै गर्नु दोस्रो दिई ॥
 त्यो कन्या पनि पत्नि हुन्न यतिकी चौता र पुर्खा सव ।
 साँदैतन् दियको कमारि भइगै मन्छन् ऋषी कश्यप ॥
 मनु- आफूले त छुँदै नछोइ घन छोरीका निम्ती लिए ।
 दोषादीहरु लाग्दैन मनुको आज्ञा छ लीनु दिए ॥

कात्यायन-आतीषाट पतीतलाइ बहुलालाई एकै गोत्रमा ।
छारेरोगि दरिद्र भूख बहिरा अन्धादिका मध्यमा ॥
टाढामा रहनेऽ र कुष्टि भयका बृत्ती नहुँने अनि ।
शूरालाइ र मोक्ष-मार्गतिरको नाठो लिनेमा पनि ॥
कन्यादान नदीनु ति तेहहरूमा ज्ञानीहरूले मनी ।
यो कात्यायनको र उक्ति बुझिली कन्या दिनु लौ मनी ॥

धशिष्ट- कुलशीलविहीनस्य षण्ढादि पतितस्य च ।
अपस्मारि विधर्मस्य रोगिणां वेषधारिणाम् ॥
दत्तामपि हरेत् कन्यां सगोत्रोदां तथैव च ।

कुल-शील कस्ती भयका, नपुंसक, पतित, छारे रोगी, धर्म
कत्ति नभएका, रोगी, बहुरुपोलाई र एकै गोत्रमा दिएकी कन्या
पनि हरेर लिनु, नदिनु ।

अद्विर्वाचा च दत्तायां प्रियते यदि वै नरः ।
न च भन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा ॥

जल अथवा वचनले धान्दान दिएकी कन्या यदि वर मन्यो भने
अनेदमन्त्रले विवाह नभएको हुनाले ती कन्या बाबुकी हुन्छिन् । नारद
मुनिले कहेको छ—कन्याको विवाह भई संसर्ग भएको हैन भने
तिनको फेरि विवाह गरिदिनु । ती कन्या समान हुन्छिन् ।

यम- विद्या रूप कुलीन शील धन भो ऊमेर बन्धू हुने ।
यस्ता जो वर सातई गुण पुगेकालाई कन्या दिने ॥

‡ विद्वान् धरमा सम्पति छ भने डाढा दिन हुन्छ मनी लेखेको छ ।

छोरीको घर विप्रदैन यमको आज्ञा छ जानी लिनु ।

नाडी आदि लि अष्टकूटहरूको बाधा नपारी दिनु ॥

दरस्थानामविद्यानां मुमुक्षुणां गरीयसाम् ।

शूराणां निर्घनानां च नदेया कन्यका बुधैः ॥

बुद्धिमान् मनुष्यले टाढा रहनेलाई, मूर्खलाई, विरक्त भएकालाई,
अलि ठूलालाई, बहुते लडाकी शूरो र वरिष्ठलाई पनि कन्या नदिनु ।

नातिदूरे न चासन्ने अत्याढ्ये चातिदुर्बले ।

वृत्तिहीने च मूर्खे च षट्सु कन्या न दीयते ॥

धेरै टाढा घर हुने, नजीकै घर हुने, अत्यन्त धनवान्, दुर्बल,
जीविकाहीन र मूर्ख यी छोटालाई कन्या नदिनु ।

मनुवाक्य—

मनुजीको आज्ञा छ कि स्त्रीका सम्बन्धमा यो १० कुलहरू
छोड्नुपर्दछ । नित्य-नैमित्तिक क्रियाहीन १, परिवाररहित २, वेदको
अध्ययन नगरेका ३, शरीरमा रौं ज्यादै भएका ४, अर्श (अलकाई)
भएका ५, श्वरोगी ६, मन्दाग्नि रोग भएका ७, छारेरोगी ८, दाह-
रोगी ९, कुष्ठरोगी १० । यो दस रोगले रहित भएका कुलकी छोरी
विवाह गर्नु । फेरि जसको नक्षत्र, वृत्त, नदी, पर्वत, पत्नी, सर्प
आदि भयङ्कर नाम छ त्यस कन्यासित र मूल नक्षत्रमा जन्मेकी
कन्यासित पनि विवाह नगर्नु । तथा विवाह सम्बन्धी घण, वैश्य,
नाडी, ग्रहहरूका शैत्री आदि ज्योतिषीहरूबाट विचार गराउनु ।

विवाह निर्णय

कन्याका विवाहका समयमा ज्योति निर्बन्धमा यो कहेको छ कि
६ वर्षसम्म कन्याको विवाह गर्नुहुँदैन, किमभने दुई वर्ष जन्म भए,

दुई वर्ष अगि उसको तिम गर्दछन् । राजमातृपदको अस य कि
अयुष्म वर्षमा विवाह गरेकी कन्या दुराचारिणी हुन्छन् । यस कारण
गर्भका वर्षदेखि लिएर जोर वर्षमा विवाह गर्नाले कन्या पवित्रता
हुन्छे । विजोर वर्ष जन्ममासदेखि तीन मासपछि जोर वर्षमा पनि
तीन माससम्म चाण्डाल आदि सन्त विवाहको शुक्ति कर्तछन् ।
पराशर माधव ग्रन्थमा यो कहेको छ कि जन्म अथवा गर्भदेखि
पौँचौँ वर्षमा पुत्रको ब्रह्मोपवीत गर्नहुन्छ ।

सम्बन्धतत्त्वमा यमको वाक्य यो छ—

कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता वसेद् गृहे ।

... ... सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥

शाह वर्षसम्म विवाह नभई कन्या पिताका घर गरी भने
त्यस कन्याले आफै स्वयंवर गर्नु पर्ना भाव्यता कहेको छ ।
तीस वर्षको वरसँग सोह्र वर्षकी कन्याको विवाह गर्नु, शीघ्रता
गर्नाले धर्मवाट प्रतित हुन्छ । राजमातृपदमा यस्तो लेखेको छ—
ग्रहण, युद्ध अथवा पितृहर्षको प्राण संकटमा अत्यन्त डमेर पुगेका
कन्याको विवाह गर्नुहुँदैन । यस वाक्यमा चकार पढनाले यो पनि
प्रतीत हुन्छ कि अत्यन्त बालिकाको विवाह नगर्नु । मनुको बचन
छ कि तीस वर्षका वरको विवाह गरे हुन्छ । चाँडै गर्नाले धर्माच्युत
हुन्छन् । २२।१६ वर्षकी कन्यासित पनि विवाह गर्ने विधि छ, किन-
भने पराशर माधवका ग्रन्थमा चौधायनले यो कहेको छ कि रज-
स्वला भएपछि अनन्तर कन्याले तीन वर्षसम्म पिताको वाटो हेर्नु ।
वैद्यशास्त्र बाग्भटमा १६ वर्षकी कन्याको २० वा २५ वर्षका पुरुष-
सित विवाह गर्नाले बर, बुद्धिमान् र पराक्रमी छोरा जन्मन्छन् ।
कम वर्षमा कन्यासित विवाह गर्नाले सन्तान भएका पनि मर्छन् र

बाँचे पनि अल्पायु हुन्छन्, धेरै बाँचे पनि कुकी दलान् भै हुन्छन् ।
उस्मात् अत्यन्त आलासित गर्माधान भगर्नु भन्ने चाग्भटको मत छ ।
कनियुगमा जेन-जेन ५०१६० वर्ष आयु देखिन्छ । भन्ने के भन्ने युग
हेरेर विचार गरी चोल्नुपर्छ । शास्त्रतः राजस्वला भन्ने पतिले चुन,
वेकारदा गर्न हुँदैन भनी ठोकेको छ । अतः १३, १४, १५ वर्ष नभै
पर सार्दैनन् । विवाह गरेर ल्याएका रातैमा सहम गर्नु भन्ने प्रमाण
भएको भए हो, सो ता सैन । राजस्वला भएपछि मुहूर्त हेरी गर्मा-
धान गर्नुपर्छ । उसै शास्त्रलाई दोष दिन पाइन्न । विवाह गरी राज
राजस्वला भएपछि सिधिसित कर्म गर, मोटाघाटा हुन्छन् ।

ब्राह्मणको स्वयंवर गर्नु हुँदैन, विधिसित गर्नुपर्छ ।

चम्केर दुइ गरी विवाह गरनु हुँदैन कस्तै गुनी ।
सान्ही दुःखि भए र सङ्कट परेमा हुन्छ भन्छन् मुनि ॥
यौटैलाइ बिद्या गरेर दुइटी हुँदैन छोरी दिनु ।
यौटी गै अरकी बिहे गरिदिए रग्यो हुन्छ आली लिनु ॥
एक आँते दुइ भाइलाइ दुइटी हुँदैन कन्या दिनु ।
सालभग्देखि उता र पर्वत नदी बिच्मा भए ता दिनु ॥
एक् पेटे दुइ पुत्र पुत्रिहरुको वर्षे यतामा जहाँ ।
व्रतबन्धै व्रतबन्ध गर्न र दिहे बीद्या नगर्नु तहाँ ॥
आमा बेग्लइ छन् भने छ मदिना भित्रै बिहा दूइको ।
व्रतबन्धै व्रतबन्ध हुन्छ गरनु लाग्दैन दोषादिको ॥
झड्केला दुइ पुत्रको त बरतौन् एकै दिनैमा गरे ।
बेग्लै मण्डप गर्नुपर्छ गरनु आसारी सान्ही परे ॥

१. दुइ सग्ले भनेको तिघ्रा छोरालाई मेरी छोरी विन्दु, मेरा
छोरालाई तिघ्रा छोरी देऊ भनी साटो गरी विवाह गर्नु ।

छोराको गरि छोरीको नगरनू बीछा छ मैहा यता ।
छोरीको गरि पुत्रको गरन ता होला कि भन्छ मता ॥
माई भाइ र बैह्नि बैह्नि अथवा भाई र बैह्नीजिको ।
ऊही दीन उ यज्ञमा त बरतौन् हुँदैन बीछा निको ॥

थौंटे मण्डप वेदिमा सहित भै जुम्ल्याहरूको तहाँ ।
वतौंजादि बिहे गरे अतिशुभो त्यो हुन्छ गर्नु यहाँ ॥
एक् आँते दुइ पुत्रको र दुइटी छोरीहरूको बिहे ।
पुत्रीको गरि पुत्रको नगरनू बीशेष छ मैहा बिहे ॥

तिनू पुस्तातकका त भाइहरूले तिनटा शुभोकाम् पनि ।
छै मैहातक गर्न हुन सबले बिग्रन्छ पका मनी ॥
ठूलो१ काम गरी नगर्नु लघु काम् भित्रै छ मैहा अरू ।
बीहे भो व्रतबन्ध आदि त ठुल, वास्तु प्रतिष्ठा लघु ॥

छोराको वरतौन् गरी छ महिना भित्रै बिहे पुत्रको ।
गर्नु पर्छ बिहे गरेर वरतौन्हेरु पनी सुतको२ ॥
संवत्३ बीचमहाँ परे छ महिना भित्रै पनी सुनुभो ।
एक् आँत्का दुइको बिहे गरिदिन् आखीरिमा बुझनुभो ॥

१—व्रतबन्ध गरेर चूडा गनु हुँदैन, विवाह गरेपछि चूडा र
व्रतबन्ध गर्नु हुँदैन । २—सुत भनेको छोरो । ३—थौंटाको विवाह
व्रतबन्ध माघमा या फागुनमा गरी अर्काको वैशाखतिर गरे हुन्छ,
आखीर परेमा भन्ने यो अर्थ हो ।

विवाहना सपिण्डी र समोत्रीको विचार

१. भुत्याल

२. रेम्मी

भुत्याल	भुत्याल	रेम्मी	रेम्मी
तत्पुत्र	तत्पुत्र	तत्पुत्र	तत्पुत्र
मुत्पुत्र	मुत्पुत्र	रेम्मी	रेम्मी
तत्पुत्र	तत्पुत्र	तत्पुत्र	तत्पुत्र
मुत्पुत्र	मुत्पुत्र	रेम्मी	रेम्मी
तत्पुत्री	तत्पुत्र	तत्पुत्री	तत्पुत्री
सिखेलनी	भुत्याल	मिमेमी	मिमेरेनी
तत्पुत्री	तत्पुत्र	तत्पुत्र	तत्पुत्री
रिजालनी	मुत्पुत्र	विथ	डकालनी

३. सुवेदी

४. लामोछाने

सुवेदी	सुवेदी	खँवालनी	रुपाखेलिनी
तत्पुत्र	तत्पुत्र	तत्पुत्र	तत्पुत्र
सुवेदी	सुवेदी	खँवाल	रुपाखेली
तत्पुत्र	तत्पुत्र	तत्पुत्र	तत्पुत्र
सुवेदी	सुवेदी	खँवाल	रुपाखेली
तत्पुत्री	तत्पुत्री	तत्पुत्र	तत्पुत्र
न्योपानेनी	बिडारिनी	खँवाल	रुपाखेली
तत्पुत्री	तत्पुत्र	तत्पुत्री	तत्पुत्र
अधिकारनी	बिडारी	कुईक्यालनी	रुपाखेली

५. त्रिवाली

नेपालानी	रिजालनी
तत्पुत्र	तत्पुत्र
नेपाल	रिजाल
तत्पुत्र	तत्पुत्र
नेपाल	रिजाल
तत्पुत्री	तत्पुत्र
नेपाल	नेपाल
तत्पुत्री	तत्पुत्र
प्याकुन्यालनी	पराजुली
तत्पुत्र	तत्पुत्र
प्याकुन्याल	पराजुली
तत्पुत्री	तत्पुत्र
प्याकुन्यालनी	पराजुली

१ यहाँ रिजालनीको धनञ्जय र भुर्ज्यालको कौण्डिन्य गोत्र हो नाएनि रिजालनीका बाजे भुर्ज्यालकी छोरी रिजाललाई दिएको हुनाले आश्विनगोत्रा आश्विनकी छोरी रिजाललाई दिएको हुनाले धनञ्जय गोत्र कन्याको हुँदा मातृकुलतिर बाधा परेन, पितृकुलतिर सुलैल मात्र परेको हुनाले बाधा परी विवाह भएन ।

२ यहाँ सिद्ध शत्रि गोत्रको र दक्षालनी उषमन्यु गोत्रवालको छुट्टो पुस्ता गैकन गोत्र बदला भई मातृभ्रातृ खुलेको हुनाले र पितृतिर गोत्र बदलिएको हुनाले केही बाधा छैन, विवाह हुन्छ ।

३ केटी अधिशारिनीको भारद्वाज र केटी विडारीको कौशिक गोत्र हुनाले हुने थियो तर पितृपट्टि बज्यै विडारीको एक गोत्र फाटेको हुँदा विवाह गर्न भएन ।

४ कुईक्यालनीको मोहगल्य र रुपाखेतीको वन्त गोत्र हुनाले र बाठो पुस्ता भई पितृद्वार खुलेको हुँदा मज्जासित विवाह गर्ने हुन्छ ।

५ सम्बन्धबाट हुने तर व्याकुल्यालनीको र पराजुलीको पनि कौण्डिन्य गोत्र हुँदा संगोत्री भए । आमालाई पाले धेरै पाल्नुपर्छ । भोग गरी जन्मेका सन्तान चाण्डाल हुन्छन् ।

विवाहमा रजरवला निर्णय

बीछा यस्तिर बाबुका त घरमा कन्या नछूने भइन् ।
 बीछादेखि यता कि आम्हि वरको आमा नछूने भइन् ॥
 बीछा गर्नु वसोसि हुन्न तिन दिन चादिन् र पाँच दिनमर्हो ।
 गर्नु सक्छ तिहो नचाहि यदिमा गर्नु न पाँच दिनमर्हो ॥
 जान्ति रवसित गरेर हुन्छ गरनू आखीति सार्है हुँदा ।
 जगजग आरु लक्ष छैनन भने आमा नछूने हुँदा ॥
 माग्ने वर नमरी गरे न दुखही हुन्छे दिधुवा मरे ।
 हुनी जारा खुटा भई जलमरी त्यो हुन्छ वरौन् भने ॥
 नर नर प्रवेश हो यदि भने किन्नादि पर्नु अलि ।
 आमा पति रजरवला भइ शुभो कयै फाड् नगनू रति ।
 कन्याको हुन्छ उ एव प्रसिद्धा थापिने भौद्धतले ।
 जेठो भन्ने पुनः गथाश्च दिधिले 'पुञ्जान' ये सन्धे ।
 तिहो वीर न माई दान गरन दीन अर्भाषिक् पति ।
 पैतृ दीन कन्य भोगेयजि पुजा गर्नु शुभो सो मती ॥
 बीछा यस्तिर जोरि ता परसरी भन्देखि मातापिता ।
 जेठो दाजुसमेत तिन नरकमा जान्छन् अवरण यिता ।

प्रायश्चित्त नमै विहे गरिदिण आम्हा त ज्वाई अनि ।
 हुन्छन् ती वृषलीपती र वृषली हुन्छे त छोरी पनि ॥
 प्रायश्चित्त म मन्छु शौनकजिले जो-जो कहेको यहाँ ।
 कन्याले पहिले कपाल किंजि जो न्वाहेर बस्नु तहाँ ॥
 बाबूले जति पष्ट पुत्रि नछुने मै उत्ति ओटा गनी ।
 गोदानादि गरेर भूयसि गरी अन्नादि दानै पनि ॥
 एक गोदान र दानहेरु अरुथोक् पूरेतलाई दिनु ।
 बाँकी जो वरलाइ? दीनु खुस भै त्यो जो दुहाले लिनु ॥
 कन्याले पनि रातमा दुध पिई तिन् दिन् उपास्नु अनि ।
 कन्यालाई त डाकि रत्न गहना दान् दीनु ल्हा पनि ॥
 दुहाले पनि यज्ञमा घिउ मिसी कूष्माण्ड होम् गर्दिनु ।
 येती काम गरेपछी त दुलही दान् जो दुहाले लिनु ॥
 हुन्छे शुद्ध यती गरेपछि पुढी कन्या भए तापनि ।
 लेखे यत्ति नमै विस्वा गरिदिण विग्रन्छ तेस्को मनो ॥
 घरदेखी बरियाँत जन्ति गयको यज्ञे यतामा त यो ।
 कन्या२ तानछुने भई यदि भने चादिन् बसी ली गयो ॥

१ ब्राह्मणदेखि अन्य जाति कर भए प्रोहितले लिनु ।

२ घरबाट जन्ती निस्की कन्याका घर गयो, त्यस बेला कन्या यक्ष्मै नछुने भई (परसरी) भने दुलहाले चार दिन डेरा गरेर बसी दुलहीलाई चार दिनका दिन सर्वोप स्नान कराएर पूर्वोक्त विधिस्तित बाबुले गोदानादि गरी केहि कन्याले पनि गोदान गरी

यज्ञैमा नञ्जने भए त दुलहीरे एघार प्रध्यायको ।
पैहा वेद श्रचा लि होम गरनु लाग्दैन दोष पापको ॥
मैले यो सब धर्मशास्त्रहरुको सारांश लीई जहाँ ।
गोर्खालीहरूका निमित्त कहियो भन्छु म फेरी यहाँ ॥

विवाहे वितते यज्ञे संस्कारे च कृते तथा ।
रजस्वला भवेत् कन्या संस्कारस्तु कथं भवेत् ॥
स्नापयित्वा तदा कन्यामन्यैर्वस्त्रैरलंकृताम् ।
पुनर्मेष्याहुतिं दत्त्वा शेषं कर्म समाचरेत् ॥

—आपस्तम्बस्मृति ७ अ०

• विवाह कर्म आरम्भ गरेपछि केही संस्कार भई कन्या रजस्वला भई भने कन्यालाई नुहाउन लगाई चल्न पहिराएर गोदान गराई 'युञ्जानः प्रथमम्' भन्ने श्रुवाले १०८ होम गराई बाँकी काम गर्नु, दोष लाग्दैन ।

सुविवाहकन्यादानफल

ज्योतिषोमातिरात्राणां शतं शतगुणीकृतम् ।
प्राप्नोति पुरुषो दत्त्वा होममन्त्रैश्च संस्कृताम् ॥

विधिपूर्वक यज्ञ गरेर कन्यादान लिन दिन हुन्छ । पाँच दिन गरे झन् बढिया हुन्छ र देवताका काममा अत्यन्त शुद्ध हुन्छे ।

३ यज्ञमा नञ्जने भई भने त विधिसाथ दुलहीलाई नुहाउन

तां दत्त्वा तु पिता कन्यां भूषणाच्छादनासनैः ।

पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुत्सववृद्धिषु ॥

होमका मन्त्रले संस्कार भएको कन्या दान गर्ने मानिस दस हजार ज्योतिष्टोम र अतिरात्र यज्ञ गरेको फल पाउँछ । जो मनुष्य उत्सव अथवा छोराको जन्म आदिका समय भूषण, वस्त्रादिले आफ्नी कन्याको सम्मान गर्दछ सो मरेपछि स्वर्ग जान्छ भनी संवर्तस्मृतिमा रहेको छ ।

विवाहमण्डपनिर्णय

वसिष्ठले कहेको विवाह गर्नेका हातको १६, १२, ८ विस्तार भएको ४ होल भएको पानी ओल्ने, माथमा ४ वाँस कदलीस्तम्भ ४ पैरूँका स्याङ्गुलोदार ४ लिंगा उभ्याई चँदुआ टाँगनु, आगाले नमोद्वा-जोस ; पञ्चपल्लव तोरण, घागो बाँधी एक हात अग्लो चार हातको चारपाटे पार्नु । ईशानपट्टि एक हात अग्लो ग्रहको वेदी बनाउनु । ज्योतिर्विद् मनोहर मट्टको वचन छ कि खिन्ना, विशाखा, शतभिषा, मन्थिनी, ज्येष्ठा, भरणी, आर्द्रा, पुनर्वसु, तिथ्य, अश्लेषा यी नक्षत्र कोडेर दोष नक्षत्रमा बनाउनु । विवाहको योग्य दिन हेरी शास्त्रोक्त विधिले चतुर्थी गर्नु । दुलहीका घर चतुर्थी गर्ने निषेध छ । दुलहाकै घरमा गर्नुपर्छ; नत्र लगन गाँठो कसरी फुकाउनु ? झारातिरा काम नगर्नु ; यो वचन नारदजीको पनि छ ।

गोडधुवा विचार निर्णय

ब खानू न ठूलो टिकको पडुवा उत्तिन्न, आरुमा भात पकाउन, ठूलो भोजमा भात पकाउन हुने पीतलको वाङ्गो नयाँ मजदूत दिनाले हरवखत काम लाग्दछ । तामाको खँडकुलोमा गोडा धुने पापी हो । कुहार बक्सा तामा-पल लिई बक्नुपर्दछ । अघि पशुपतिनाथका करिपरि तामाको बाटो बनाएको थियो, यो ठीक होइन भनी महा-प्रभुबाट निकालेको हो । घर्म गर्दा पाप बोक्नु ठीक होइन ।

कन्यादान गर्दा विचार

पसङ्ग शय्यामा राखी कन्यादान गरेको फल छैन, किनकि थाइ गर्दा पनि 'प्राङ्गणे दीपं प्रज्वाल्य' भन्छ भनेको आँगन, चोटा, भस्म-रिक्तमा होइन भन्ने अर्थ गाउँछ; अतः अन्तरिक्षमा राखी कन्यादान फसरी दिने !

माईत घर बस्ने निर्णय

उद्वाहात् प्रथमे यदि वसेद् मर्तुर्गृहे कन्यका ।

हन्धात् तजनीं क्षये निजतनुं ज्येष्ठे पतिज्येष्ठकम् ॥

पौषे च शशुरं पतिं च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये ।

तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत् ॥

कन्याको विवाह गरेको वर्ष असातमा पतिका घर बुलही बसे बुलहीकी सासू नाश हुन्छन् । तथमासमा बसे आफै मर्छिन् । ज्येष्ठमा बसे जेठाज्यू नाश हुन्छन् । पूसमा बसे ससुरा नाश हुन्छन् । मलमासमा बसे पतिकै नाश हुन्छ । चैतमा माइत बसे पिताको नाश हुन्छ । यी छैनन् भने वस्न हुन्छ । पिता नहुनेले माइत बस्न हुन्छ । सासू, ससुरा, ज्येठाज्यू छैनन् भने कहेका महीनामा पतिका घर बस्न हुन्छ, तत्र कदापि हुँदैन । आमा हुनेले असारमा बिहे गर्न हुँदैन । साउनमा पतिका घर मजासित बस्न हुन्छ, शास्त्रदोष छैन । साउने पानी छल्लू भनेको वृद्ध-बाक्ल के हो भने यता-उता नजानू, ढोला-नाला बढेका हुन्छन् । यो कुरा गर्दा जावहीलका गर्तौला पण्डित ज्योतिषीले मनासीव हो भनी अधि भनेका हुन् । बर्होका ठूला ठूला शास्त्रीहरू यसै गर्दछन् ।

दरको तिलहरी नत्थ निर्णय

आजकल बूर्खहरूले तिजका अघिल्ला दिन सन्धिनीलाई दरका साथ तिलहरी, नत्थ आदि दिने रीत चलाउन लागेका छन् । यो

साहै सरान हो; किनभने आम्हा पतिले दिएको मात्र तिलहरी नत्थ लगाउनु उचित छ, पराईले दिएको तिलहरी नत्थ लगाउनाले जसको तिलहरी नत्थ छ, सो उसंकी हुने लक्षण आउँछ । विचार गर, सम्धी माने बराबर बुद्धि भएको भन्नाले वरको बाबू पनि सम्धी आमा पनि सम्धिनी बराबर भएपछि सम्धिनीमा जान्नु भनीं मुख हेर्न, देखादेखा गर्न हुँदैन भनो बुझा-पाकाले भनेको, चलाएको हो । अब साह्रत हेरो सम्धिनीको मुख रुपियाँ राखेर हेर्नाले दोष लाग्दैन भन्नु अनुचित हो । अतः कन्याका बाबा सम्धीले वरको आमा सम्धिनीलाई तिलहरी दिनाले बेना मारे जस्तो हुन्छ । सम्धिनीले दिएको होइन कि सम्धीले दिएको मानिन्छ । त्यस्तै जेठालाई छुन हुँदैन भनेको पनि हो । फेरि ज्वाइँले जेठी सासूको केश हेर्न छुन हुँदैन; फेरि मितले मितिनीलाई हेर्न हुँदैन भनी हेर्दैन, बिग्रन्छन् कि भनी नहेरेको हो । अतः दुलहाकी आमाले वरका साथ ल्याएकः तिलहरी नत्थ लिन हुँदैन, यो जिनाले धिति बिग्रन्छ । फेरि दुनियाँ गरीब हुँदै आएका छन्, धेरै छोरी हुनेले कहँ पाएर दिन्छ ! तिलहरी नत्थ यो मुख्य विवाहको गहना सम्धिनीका निमित्त दिन हुँदैन । सम्धिनीलाई निजका दुलहाले विवाहमा दिएकै छ, फेरि दिनाले पुनर्विवाहको अंश देखिन्छ, छुन पनि हुँदैन ।

तेस्रो विवाह निषेध र अर्क विवाह

तेस्रो विवाहको निषेध मत्स्यपुराणमा कहेको छ—केवल भोग-विलासको कामनाले तेस्रो स्त्रीका साथ विवाह कदापि गर्न हुँदैन । कारण मोह अथवा भ्रमाले जो व्यक्ति तेस्रो स्त्रीसित विवाह गर्दछ सो अवश्य नष्ट हुन्छ । यो गर्गको वचन हो । संग्रहमा कहेको छ—

विधि यो हो—रवि अथवा शनिवार हस्ता नक्षत्रमा स्वस्तिवाचन तथा नान्दीमुख श्राद्ध गरी ब्राह्मण वरण गर्नु । अनि 'आकृष्णेन-रजसा' यस ऋचाले आँफका वृक्षमा छाया पारी सूर्यको पूजा गरेर शुद्ध भात दान दिनु । बस्त्र धागोलै वृक्षलाई बरी यस मन्त्रले प्रार्थना गर्नु—

त्रिलोकवासिन् सप्ताश्व छायेया सहितो रवे ।

तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय मुखं कुरु ॥

पढेर जलले तीनफेर सेचन गरी अनि फेरि हात जोडी पढ्नु—

मम प्रीतिकरा येयं माया सृष्टा पुरातनी ।

अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं प्रतिरक्षतु ॥

नमस्ते मङ्गले देवि ! नमः सवितुरात्मने ।

ब्राहि मां कृपया देवि ! पत्नी त्वं मे शहागता ॥

वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धनः ।

तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्सु चाशु विनाशय ॥

ततः आचार्यः काश्यपगोगामादित्यप्रपौत्रीं सवितुः पौत्रीं मम पुत्रीमर्ककन्याममुकगोत्राय वराय दास्ये इति वाग्दानं कृत्वा वरस्य मधुपर्कं कृत्वाऽन्तः पटं धृत्वा 'स्वस्तिनः' इति सूक्तं जप्त्वा मुर्गात् कन्या दत्वा अर्ककन्यामिमामित्यूहेन कन्यादानमन्त्रमुक्त्वा दक्षिणां दद्यात् । ततो गायत्र्यावेष्टितसूत्रेण बृहत्सामेति मन्त्रेण कङ्कणं बद्ध्वाऽर्कस्य चतुर्विंशु कुम्भेषु विष्णुं सम्पूज्याग्निं प्रतिष्ठाप्यावारार्तिं संगोमिरिति बृहस्पतये, यस्यैत्वा कामकामायेत्यृचाऽग्नये व्यस्त समस्तव्याहृतिमिराज्यं हुत्वाचार्याय गोयुगं दत्वा—

इति नमेदिति द्विक् इति निर्णयसिन्धो विवाहः । यो पद्वति कम हुनाले यति नचिम्रोस् भनेर लेखिदिणको हुँ । तृतीय विवाह गर्दा त्रै मने दोष देखिणको हुनाले विधि राम्रो होस् ।

पादुका (खण्ड) कठपाउ धारण निर्णय

बाबा हुनेले र जेठो दाज्यू हुनेले कठपाउ छाउन हुँदैन । पादुकाको शब्द सुनेर सर्प, विच्छ्री आदि भाग्ने हुनाले बाबा र जेठा दाज्यूसित हुन्छ भन्ने आज्ञा लिई लगाए हुन्छ । अग्रिशाला, पाकशाला, गोशाला, देवता र ब्राह्मणका सम्प्राप, पूजा कोठा, देवालय र जपकाष्ठमा, वेदपाठका सामन, भोजन गर्दा पादुका लगाउन हुँदैन । जुत्ताको प्रतिनिधि पादुका हुनाले भान्सा आदिमा पादुका लगाई कदापि जान हुँदैन । कपडाका जुत्ता लगाएर पशुपति, गुह्येश्वरी आदि देवमन्दिरमा जान हुँदैन । जुत्ता भनेपछि कम दर्जा हुन्छ, चायाका तलुआमा गुह्र पसेपछि धोएर जाँदैन, कपडाका बर्या धोएका जुत्ता भान्सामा लैजान हुन्छ भने देव-मन्दिरमा पनि हुन्छ, नत्र हुँदैन ।

काशीमाहारम्य

अन्यत्र योगाभ्यासनाद् यावज्जन्म यदर्ज्यते ।
 वाराणस्यां तदेकेन प्राणायामेन लभ्यते ॥
 सर्वतीर्थावगाहाच्च यावज्जन्म यदर्ज्यते ।
 तदानन्दवने प्राप्य मणिकर्ण्यैकमज्जनात् ॥
 सर्वलिङ्गार्चनात्पुण्यं यावज्जन्म यदर्ज्यते ।
 सकृद्विश्वेश्वरमभ्यर्च्य श्रद्धया तदवाप्यते ॥ का० भा० अ० ६८

अन्यत्र जन्ममर योगाभ्यास गर्नाले जो फल पाइन्छ सो फल वाराणसीमा एकै प्राणायामबाट मिल्छ, यो आनन्दवन काशीको

मणिकर्णिकामा केवल एक डूबकी लगाउनाले जो पुण्य हुन्छ सो पुण्य जन्मभर सधैं तीर्थहरूमा स्नान गरे पनि मिल्नसक्तैन तथा जीवुज्जेल सबल शिवलिंग (रामेश्वरादि) को आराधनाले जुन पुण्य मिल्न कहिल्यै छ सो पुण्य थन्कासाथ केवल एकैवार विश्वेश्वरको पूजनले दीप्त मिल्दछ ।

अविमुक्तस्य माहात्म्यं षड्भिर्वक्त्रैः कथं गम्या ।

वक्तुं शक्यं न शक्नोति सहस्राभ्योपि यत्परम् ॥ का० खंड अ० २५

षडानन स्वामिकांतिकेय मन्नुहुन्छ — जो अविमुक्त (काशी) को माहात्म्य सहस्र मुखका शेषजी हजार जिभाले पनि कहनसक्तैन त म छ मुखले कसरी कहनसक्तछु, यो अकथ्य छ ।

कलियुगको प्रायश्चित्त

नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् ।

सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे ॥

ये विप्रास्तां पुरीं प्राप्य न मुञ्चन्ति कदाचन ।

विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति तत् परमं पदम् ॥

कलियुगमा वाराणसी (काशी) छोडी जीवहरूको सबै पापनाशक प्रायश्चित्त दोस्रो छैन । जो ब्राह्मण काशीमा आएर सधैं यहीं बसीरहन्छ, उ कलिज पाप जिती परमपद पाउनसक्तछ । यो स्कन्द पुराणमा लेखेको छ ।

काशीको माहात्म्य यजुर्वेद, जाबालोपनिषद्, रामतापिनी उपनिषद्, लिखित स्मृति, श्रुतीस्मृति, पाराशर स्मृति, महाभारत वन पर्व अ० ८, भीष्मपर्व अ० २४, कर्णपर्व अ० ५, अनुशासन पर्व अ० ३०, शिवपुराण, लिङ्गपुराण, स्कन्दपुराण, ब्रह्मवैवर्त, नारदीय पुराण, उत्तरखण्ड अ० २६, ४३, ४६, ५०, ५१, आदि, ब्रह्मपुराण

अ० ११, कूर्मपुराण, ब्राह्म संहिता अ० ३१ देखि ३५ सम्म, मत्स्य पुराण अ० १८० देखि १८५ सम्म, पद्मपुराण सृष्टिस्रष्ट अ० १४ तथा स्वर्गस्रष्ट अ० ३३ देखि ३७ सम्म, भूमिस्रष्ट अ० ११, फेरि भूतस्रष्ट अ० ११, वामनपुराण अ० ३, अग्निपुराण ११२, मार्कण्डेय पुराण अ० ८, धातुपुराण, सौरपुराण, भविष्यपुराण, शिवरहस्य, वाल्मीकीय रामायण, श्रीमद्भागवत, देवीभागवत, सनत्कुमार सांहिता, त्रिस्थली सेतु, नैषध चरित्र, काशी रहस्य, काशीमाहात्म्य, काशीदर्पण, काशीप्रकाश, काशीस्थितिचन्द्रिका, काशीमुक्तिविवेक, काशीतत्त्वविवेक, काशीविवेक, काशी कुतूहल, गोस्वामी तुलसीदासकृत रामायण इत्यादि सनातनधर्मसम्बन्धी अनेक सङ्ग्रन्थहरूमा तथा अन्य देशीय र अन्य धर्मावलम्बी निरपेक्ष विद्वान्हरूका मुखाबाट पनि काशीको प्रशंसा बराबर पाइन्छ। काशीको उत्तिको प्रशंसा छ उत्तिको प्रशंसा अरुको हजार खण्डको एक खण्ड पनि छैन। भक्तमाहात्म्य हेर्नुहोस् ! आह !

दृष्ट्वा जन्मशतं पापं पित्वा जन्मशतद्वयम् ।
 खात्वा जन्मसहस्राणि हन्ति गङ्गा कलौ युगे ॥
 गण्डूषमात्रपानेन भवेद् गोदानजं फलम् ।
 स्वच्छन्दमेत् पिबेदापः तस्य मृक्तिः करे स्थिता ॥
 दासीहस्ते सुताशीर्षे खरपृष्ठे करात्करे ।
 तज्जलं तु सुरापानं न पेयं जाह्नवीं बिना ॥
 पीतशेषं पादशेषं शौचशेषं च यज्जलम् ।
 तज्जलं मदिरातुल्यं न पिबेज्जाह्नवीं बिना ॥

—पाप्मे भास्वज्जवापयम्

हुन्छ । कुल्ला गर्दा खाइएको गङ्गाजलले गोदान गरेको जल भित्र
स्वच्छन्दसित गङ्गाजल पिउनेको मुक्ति त्यसका हातमा रहन्छ ।
हात्ती, चाकरका हातको, छोरीका शिरमा राखेको, भवाहाको
पिठिउँमा राखेको, हात-हातैबाट पिनेको जल मदिरा पिनेकै समान
हुन्छ, गङ्गाजललाई छोडेर !

अन्यतीर्थसमां गङ्गां यो ब्रवीति नराधमः ।

स याति नरकं वैश्य ! दारुणं रौरवं महत् ॥

गङ्गा पनि अरु तीर्थकै समान हुन् भनी जो अधम भन्छ त्यो
रौरव नरकमा जान्छ । साढे तीन कोटि तीर्थहरूमा गङ्गाजी श्रेष्ठ
हुनुहुन्छ, यो पक्का बात हो ।

कलिमा गङ्गामाहात्म्य

कृते सर्वाणि तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ।

द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गायै केवलम् ॥

सत्ययुगमा समुदायतीर्थं, त्रेतामा पुष्कर, द्वापरमा कुरुक्षेत्र,
कलियुगमा एक गङ्गामात्र तीर्थ सम्झनु । यो भविष्यपुराणमा
लेखेको छ । सूर्यप्रहरणमा काशी छोडी कुरुक्षेत्र जाने अज्ञानी हुन् ।
'ग्रहणेषु काशी जुनसुकै ग्रहण होस् काशी गङ्गा-ज्ञानकै महत्त्व छ ।
द्वापरमा कुरुक्षेत्र र कलिमा गङ्गा एकै समान हुन् ।

कलिमा छ थोकको सेवा

गीता गङ्गा तथा मिथुः कपिलाश्रयसेवनम् ।

वासरं पद्मनाभस्य सप्तमं न कलौ युगे ॥

गीता, गङ्गा, मिथु, कपिला घेनु, अश्वत्थवृक्ष (पीपल), हरिवासर
(एकादशी) छोडेर कलियुगमा सातौं पुण्यको काम हुँदैन । यो
माहात्म्यमा छ ।

कृते संभाष्य पतति त्रेतायां स्पर्धनेन तु ।
 द्वापरे त्वधमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥
 त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।
 द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं तु कलौ युगे ॥

बृहन्नारदीयपुराणमा निम्नोक्त सकल काम कलियुगमा निषिद्ध
 क-कर्मण्डलु धारण, असवर्ण कन्यासित विवाह, देवरवाट
 सन्तान उत्पादन, मधुपर्कमा पशुको वध, भ्रातृमा मांस-दान,
 लामो अवधिसम्म ब्रह्मचर्य, नरमेध, भव्यमेध, महाप्रस्थान मन,
 मोमेध, यज्ञ, आततायी मपर रहँदा पनि ब्राह्मणको हिंसा, सुराग्रहण,
 अग्निहोत्रको हवनीमा पनि लेह-लोढाको ग्रहण (चाटखूट), वृत्त-
 स्वाध्याय साक्षेप, आशौच संकोच ब्राह्मणलाई मरणान्त प्रायश्चित्तको
 विधान, संसर्गको दोष लाम्दा पनि चोरी आदि दोषद्वयमा मुक्ति-
 लाभ, दसक तथा धौरसलाई छाडेर अन्य पुत्रको ग्रहण, गुरु एवं
 स्त्रीको परित्याग, दोस्तीको निमित्त आत्मत्याग, उच्छिष्टपुर्जन, दास
 गोपाल आदिका भजनको भोजन, गृहस्थका निमित्त भति बुरका
 तीर्थको सेवा, गुरुस्त्रीमा शिष्यको गुरुवत् वृत्ति, द्विजातिहरूको
 आद्वृत्ति, अश्वस्तनिकृता, ब्राह्मणको प्रवास, मुकले अग्निको धमन
 (आगो सल्काउनु), बलात्कारादि दोष, पुष्ट स्त्रीको ग्रहण, सबै
 जातिबाट यनिले मिठा ग्रहण, ब्राह्मणादिका निमित्त मुद्रादिको पाक,
 पर्वतका उच्च स्थानबाट गिर्नु अथवा अग्निमा परी प्राण त्याग्नु
 प्रभृति कलियुगमा हुँदैनन् ।

उच्चास तन्त्रमा कलियुगको लक्षण

कलियुगमा वैदिकी र पौराणिकी शिक्षा, पाप-पुण्यको विवेक
 कोप हुन्छ, स्थान स्थानमा गङ्गा छिन्न-भिन्न देखिन्छिन् । स्त्रीहरू
 अतिशय दुर्दान्त कर्कशा कलहरत पतिनिन्दक निकलन्छन् । पृथ्वी

अल्प शस्य उत्पादन गर्छिन्, मेघ अधिक बर्सनै, वृक्षहरूमा स्वल्प फल हुन्छ; भ्राता, आत्मीय, ब्राम्हण्य प्रवृत्ति सामान्य धन मात्रका निमित्त लङ्घनेछन्। रक्षसी र मासु कोही पनि छोड्नेछैनन्। सबको निन्दा हुनेछ। पापीलाई दण्ड मिलेछैन। माघी पूर्णिमा शुक्रवार कलियुगको उत्पत्ति हुन्छ। यसको आयु चार लाख बत्तीस हजार ४३२००० वर्ष छ। आर्यभट्टका मतमा कलियुग १५७७९१७५० दिन रहन्छ।

भागवतमा कलियुग लक्षण

कलियुगमा मनुष्यहरूको ५० वर्ष परम आयु हुनेछ। कलिका दोषबाट वेदोहरूको वेद क्षीण हुनेछ। वर्णाश्रमाचारहरूको धर्मपथ बिग्रनेछ। धार्मिक पाखण्डी जस्ता बन्नेछन्। मनुष्यहरू चोरी, मुट्टा, वृथा हिंसा आदि नाना वृत्ति पकनेछन्। ब्राह्मणादि तीन जात शूद्र अस्ता हुनेछन्। गो छागजस्ता रहनेछन्। मेघ बिजुली प्रायः देखिनेछन्। औषधिहरूको गुण घट्नेछ, पहाड तलतिर झुक्नेछ, गृह शून्यप्राय धर्मरहित बन्नेछ, लोक दुःसह चेष्टित देखिनेछन्। फेरि धर्मको प्राणका निमित्त सत्त्वगुणबाट भगवान् कल्कि अवतार लिनेछन्। परीक्षितको जन्मदेखि महानन्दको राज्यारम्भेकसम्म ११५० वर्ष बित्नेछ। सप्तनक्षत्रात्मक सप्तर्षिमण्डलका मध्य उदयका समयमा दुई नक्षत्ररूप क्रुपि आकाशमा प्रथम उदित हुँदै देखिन्छन्; ती दुवैका बीच समदेशमा अवस्थित अश्विनी आदि नक्षत्र रातमा रहन्छन्। तिनमा एकाएकबाट मिलेर सप्तर्षि मनुष्य परिमाणका सय सय वर्ष अवस्थिति गर्नेछन्। ती सकल क्रुपि परीक्षितका समय मघालाई पक्रीरहनेछन्। सप्तर्षिमण्डल मघा नक्षत्रमा घुम्नाले कलिको प्रवृत्तिका १२०० साल बित्नेछ। फेरि सन्ध्या अतिप्रान्त हुनेछ। जुन समयमा सप्तर्षिमण्डल मघा छाडेर पूर्वाषाढातिर हिड्नेछन् उस वखत अर्थात् नन्दाभिषेकसम्म कलि अतिशय

वदनेछ । श्रीकृष्ण वैकुण्ठ पाल्नुभएकै दिनदेखि कलि लाग्दछ । दिव्य परिमाणले सहस्र वर्षपछि चौथो कलि बिती फेरि सययुग आरम्भ हुन्छ । भागवत द्वादशस्कन्ध २ अ० १९-२६ श्लोक ।

यज्ञोपवीत निर्णय

मनुजीको वचन छ कि ब्राह्मणको जनै कपासको फेरि उपरको तीन तारको हुनुपर्दछ । पारिजातमा देवलको वाक्य छ कि कपास, अतसी, पाट (सन) गोपालराण, दावियोको जनै मौकामा जस्तो पाइन्छ ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्य यी तीन जातले धारण गर्नु । पवित्र स्थानमा पवित्र घागाको मिलेका औंलाहरूको फेदवाद छिया-छन्बे ६६ फेर गनी बेरी छिनाली यसैको तिगुना पारेर जलको नाम आउने 'आपोहिष्ठा' वा 'शन्नोदेवी' भन्ने ऋचाले तीन फेर धोएर तिगुना पारी सङ्कलेका घागालाई अप्रदक्षिणा क्रमले माने बायाँ-तिरबाट अर्थात् उस्तो बाटेर तिगुना पारी प्रदक्षिणावर्तन गरी अर्थात् सुलटो बाट्नले मिलेका नौ डोरा हुन्छन् । फेरि तीन बार घुमाई दह (पक्का) गाँठो पारी शिखा पारेर ब्रह्मा, विष्णु, शिवको नमस्कार गर्नु । यज्ञोपवीतको नचतन्तु गरी गायत्रीले तिगुना गरेर नौ सूत्र हुन्छन् । यस्तो गर्नाले कटिसम्म या नाभिसम्म लामा शास्त्रोक्त जनै बन्दछन् । पाँच विक्ता अथवा पाँच कुरेत नापी किला ठोकेर सङ्कलेका जनै अशुद्ध हुन्छन्—भृगुको उक्ति पनि यस्तै छ । छान्दोग्यपरिशिष्टमा लेखेको छ कि तीन तन्तु उपर बाटेर फेरि उसलाई एक बाटेर तिगुना पारी एक इष्ट ग्रन्थि दिनाले यज्ञोपवीत बन्दछ । दक्षिण हात उँधो पारेर बाटे 'ऊर्ध्ववृत्त' भन्दछन् ।

ॐकारः प्रथमे तन्तौ द्वितीयेऽग्निस्तथैव च ।

तृतीये नागदैवत्यं चतुर्थे सोमदेवता ॥

पञ्चमे पितृदैवत्यं षष्ठे चैव प्रजापतिः ॥

सप्तमे मारुतश्चैव अष्टमे सूर्य एव च ॥

सर्वे देवास्तु त्रयमे इत्येतास्तन्तुदेवता ।
 ब्रह्मणोत्पादितं सूत्रं विष्णुना त्रिगुणोक्तम् ॥
 रुद्रेण दत्तो ग्रन्थिर्वै सावित्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
 कृते पञ्चमयं सूत्रं त्रेतायां कनकोद्भवम् ॥
 द्वापरं राजतं श्रौतं कलौ कार्पाससम्भवम् ॥

—हरिहरभाष्ये

नौ डोराका नौ देवताको नाम—ॐकार, अग्नि, नाग, सोम, पितृ,
 प्रजापति, वायु, सूर्य र सम्पूर्ण देवता । ब्रह्माले सूत्र पैदा गरे,
 विष्णुले त्रिगुना गरे, शिवजीले गाँठो पारे, सावित्रीले मन्तरीन् ।
 सत्ययुगमा कमल बालको, त्रेतामा सुनका तारको, द्वापरमा चाँदी-
 का तारको र कलियुगमा कपासको जनै लगाउनु ।

कात्यायन— पृष्ठवंशे च नाम्नां च धृतं तद्विन्दते कटिम् ।
 तद्धार्यद्विपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥

पिठिउँबाट नामिस्तम्भ लामो धारण गरे कमरसम्म हुन्छ । यस्तो
 जनै लगाउनु । अत्यन्त लामो र अत्यन्त छोटो गर्न हुँदैन ।

वसिष्ठः— नामैरुर्ध्वमनायुष्यमधो नामैस्तपः क्षयः ।
 तस्मान्नामिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ॥

नामिमाथि यज्ञोपवीत भए आयु हानि हुन्छ । नामिभन्दा जनै
 तल पुगे तपको क्षय हुन्छ । अतएव चतुर मनुष्यले नामिका बराबर
 यज्ञोपवीत धारण गर्नुछन् ।

स्मृत्यन्तरे— कण्ठादि नामिपर्यन्तं यज्ञसूत्रं पवित्रकम् ।

न्यूने रोगप्रवृत्तिः स्यादधिके धर्मनाशनम् ॥

घाँटीदेखि नामिस्तम्भ लामो जनै पवित्र हुन्छ, नामिदेखि कम

(छोटो) हुनाले आयु घटाउँछ, रोग लाग्छ । नाभिसम्म लामो जनैले धर्म नाश गर्दछ; अतः नाभिसम्म लामो जनै लगाउनाले तपस्या र आयु बढ्दछ । तिघ्रासम्म लामो जनै लगाउनाले सत्य-नाश हुन्छ ।

जनै जसमा भिजाई १० फेर गायत्रीले मन्त्री दुई हातले ठोक पारी यो मन्त्र पढ्नु—

जनै केने मन्त्र— यज्ञोपवीतमिति मन्त्रस्य परमेष्ठो ऋषिः लिङ्गोक्ता
देवता त्रिष्टुप्छन्दः यज्ञोपवीतधारणे विनियोगः ।

ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमग्र्यं प्रतिष्ठुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥

हे आचार्य ! इदं ब्रह्मसूत्रं=यो ब्रह्मसूत्रकन, अहं=म, प्रति-
मुञ्च=बाँड्छु, यो ब्रह्मसूत्र कस्तो छ भने यज्ञेन=प्रजापतिले,
यज्ञाय=यज्ञका निम्ति अथवा बेवोक्तकर्माधिकारका निम्ति उप-
वीतं=कौंधमा राखिएको, परमं=पर भनेको आत्मा भोगले ज्ञायते
तेन=त्यस कारणले वाक्योपदेशमा अधिकार हुनाले, पवित्रं=शुद्ध
गराउने, प्रजापतेः=ब्रह्माको, सहजं=सँगै उत्पन्न भएको अर्थात्
स्वभाव सिद्ध भएको, पुरस्तात्=पहिले भएको, अतः=यसकारणले
इदं=यो जग, आयुष्यं=आयुष्य र हित दिने, अस्तु=होस्,
अग्र्यं=मुख्य छ, अनुपहतं=अर्काले नलगाएको, शुभ्रं=निर्मल
भएको, बलं=बल-सामर्थ्य दिने, प्रभाव दिने जनैको माहात्म्य छ ।
पुरालु जनै निकाल्ने निर्णय र मन्त्र—

कण्ठः काण्वाश्च वरका विप्रा वाजसनेयकाः ।

बहुचाः सामगाश्चैव ये चान्ये यजुशास्त्रिनः ।

कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु पुनः संस्कारमर्हति ॥

हामी यजुर्वेदीहरूले तलबाट जनै झिक्नुपर्दछ । माथि शिरबाट
झिक्नो भने फेरि ब्रतबन्ध गर्नुपर्दछ ।

एतावद्दिनपर्यन्तं ब्रह्मत्वं धारितं मया ।

जीर्णत्वात्स्वत्परित्यागो गच्छ सूत्र यथासुखम् ॥

हे जनै ! यतिका दिनसम्म मैले धारण गर्छु अब तिम्रो हुड्को
हुनाले म त्याग्नछु, आज सुखी होऊ ।—यो मन्त्र पढी जनै झिक्नु ।

सृतके सृतके चैव मते मासे चतुष्टये ।

नवयज्ञोपवीतानि धृत्वा जीर्णानि सन्त्यजेत् ॥

मरेमा, जन्मेमा र चार महीना पुगेपछि नयाँ जनै फेरेर पुरानो
त्याग्नुपर्छ ।